

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

ŞERİF MARDİN'E GÖRE DİN VE TOPLUM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAVVA TÜRKMEN ZENGİN

Danışman: Doç. Dr. Hasan COŞKUN

TOKAT-2022

JÜRİ KABUL VE ONAY

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

İTHAF

Tez konusunun seçiminden başlayıp bu çalışmada beni her yönüyle destekleyen, Şerif Mardin'in Din ve Toplum anlayışı üzerinde çalışmaya yönlendiren, fikri açıdan her zaman yardımlarını gördüğüm, geniş hoşgörüsü, verdiği manevi destek ve ilgiden dolayı tez danışmanım Sayın Hocam Doç. Dr. Hasan COŞKUN Bey'e teşekkür ederim.

ÖNSÖZ

Yeryüzünde farklı din, din anlayışları, kültür ve değerlere rastlamak mümkündür ve bu unsurların hiçbirinin durağan olduğu söylenemez. Dolayısıyla değişen bu unsurlar kapsamında her toplum, var olduğu süre boyunca kendi dünyasında hangi sorunlarla karşı karşıya kalacağı konusunda önceden bilgi sahibi değildir. Türk toplumunda yer alan toplumsal sınıflar, etnik ve dini gruplar, cemaatler, tarikatlar beraberinde farklı sorunlar, değer ve kültür yapıları ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Türk toplum yapısında yaşanan gelişmeleri Osmanlı'dan itibaren günümüz Türkiye'sine kadar uzanan değişim ve gelişmeleri ele alan, Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışı, din ve toplum bağlamında yapmış olduğu analiz ve değerlendirmelerden hareketle din- toplum şeması ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şerif Mardin'in çalışmalarında İslam dininin mühim bir yer tuttuğunu ve eserlerinin pek çoğunun din ve İslam üzerine olduğunu söylemek mümkündür. Eserlerinde farklı düşünce akımlarının, cemaatlerin, tarikatların etkisinden bahseden ve bu akımların toplum ile ilişkisini ele alan Mardin'in, İslam ve Türk toplumu hakkındaki görüşleri ile din ve toplum ilişkisi kendi bakış açısıyla ifade edilecektir.

Çalışmanın ilk bölümü, Mardin'in Türk düşünce tarihindeki yeri ve önemi, kısa bir biyografisi ve bazı eserlerinin özeti şeklinde oluşturulmuştur. İkinci bölümde Mardin'in din anlayışı ve din sosyolojisi anlayışına dikkat çekilecektir. Bununla birlikte Mardin'in Türk din sosyolojisinde yer verdiği Tarikat, Gaza, "Volk İslam" kavramalarına yüklediği manalar açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde Mardin'in toplum anlayışı ve bilgi sosyolojisine dair düşünceleri değerlendirilmiş, toplum hakkındaki görüşleri geniş bir şekilde aktarılmıştır. Şerif Mardin, Türk toplumu hakkındaki analiz ve değerlendirme çalışmalarını toplumsal olgu, toplumsal yapı, geleneksel ve modern toplum, cemaat ve cemiyet gibi çeşitli kavramlar ve yöntemler ile açıklar. Ayrıca toplum anlayışını sivil toplum, merkez çevre, mahalle baskısı, ideoloji gibi temel kavramlarla da temellendirmektedir.

Bu bölümde Mardin'in toplum anlayışını dayandırdığı temel kavramlara dikkat çekilecektir. Bunlarla birlikte bilim ve toplum etkileşimi, bilimin toplumsal boyutu ve Mardin'in bilime bakışı ele alınacaktır. Ayrıca ideoloji kavramına yüklediği anlam,

ideolojinin toplum ve din ile arasındaki ilişki, ütopya ve ulus devlet konularını ortaya koymak amaçlamaktadır.

Bu çalışma, Mardin'in sosyal bilimler alanına sağladığı katkılarından hareketle din ve toplum anlayışı konusuna dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma Şerif Mardin'in din ve toplum hakkındaki düşüncelerini, İslam'ın tarih, kültür ve toplum içinde etkilerini, din ve toplum ilişkilerini konu etmektedir.

Şerif Mardin'e Göre Din ve Toplum

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi, Türkiye,

Özet

Bu çalışma, Din Sosyolojisi alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkan Şerif Mardin'in Din ve Toplum anlayışı üzerine yapılmış bir değerlendirme çalışmasıdır.

Toplum analizi, din-toplum etkileşimi üzerine yaptığı dikkat çekici çalışmalarıyla ün yapan Mardin'in üzerinde durduğu kavramlar: Osmanlı, Türkiye, İslam, Din, İdeoloji, Siyaset, Toplum, Modernleşme, Sekülerleşme, Tarih ve Kültürdür. Bu kavramları yorumlayarak, Osmanlı-Türk toplumu üzerine yapmış olduğu analiz ve değerlendirmeler sonucunda ortaya koyduğu bakış açısı, bu çalışmada değerlendirme konusu olmuştur.

Kendine özgü düşünce yapısıyla sosyal bilim camiasında yer edinen, Osmanlı-Türk toplumunda hâkim olan din, kültür, siyaset yapısını anlamaya ve anlatmaya çalışan bir sosyolog olarak, Osmanlı ve günümüz Türkiye'sini karşılaştırarak sosyolojiye katkı sağlamıştır.

Türk sosyolojisinin önde gelen isimlerden olan Mardin, Türk toplumunda din, modernleşme, batılılaşma gibi olguları objektif şekilde inceleyerek değerlendirme çalışmaları yapmıştır. Batı felsefesini Türkiye'de hâkim olan düşünce yapısıyla ilişkilendirip farklı ideolojilerden etkilenmeden sentezlemesi, onu Cumhuriyet aydınlarının önemli bir ismi haline getirirken, Osmanlı'dan günümüze dinin toplumsal işlevlerini anlatmaya çalışması İslam'ın toplum üzerindeki etkilerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Din, modernleşme, batılılaşma, toplumsal olgu, toplumsal sınıflaşma, ideoloji gibi başlıklar kapsamında Mardin'in din ve toplum anlayışını değerlendirmeye ve bu konular çerçevesinde İslam dinine ve Osmanlı-Türk toplumuna bakış açısını genel çerçevede tespit etmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Şerif Mardin, Türkiye, İslam, Modernleşme, Toplum

Religion and Society According to Şerif Mardin

Gaziosmanpasa University, Faculty of Islamic Sciences, Sociology of Religion,

Abstract

This study aims to draw attention to Serif Mardin, who is prominent with his studies in the Religion Sociology area and it's an evaluation study inspired by Serif Mardin's perspective of religion an society.

Serif Mardin, who is well known for his studies on community analysis and the social effects of religion in the field of sociology of religion focuses on the consepts: Ottoman, Turkey, Islam, Religion, Ideology, Politics, Society, Modernization, Secularization, History and Culture are some areas emphasizes on. His perspective on the Ottoman-Turkish society was the subject of evaluation in this study as a result of the analysis and evaluations he made by interpreting these concepts.

As a sociologist who gained a place in the international social science community with his unique thought structure and tried to understand and explain the religion, culture, and political structure prevailing in the Ottoman-Turkish society, he made a contribution to sociology by comparing the Ottoman Empire and modern-day Turkey.

Serif Mardin has become well known in Turkey for his significant contributions to sociology, examines concepts such as religion, modernization, Westernization objectively. His ability to synthesize the Western philosophy with the one common in Turkey without going beneath the impression of any other ideologies makes him one of the Intellects in Turkey. Mardin, who tries to comprehend and spread the social function of religion in Turkey since Ottoman, focuses on the effects of Islam on our society.

Various concepts on which the understanding of religion and society is based, modernism, secularization, ideology and many other issues are analyzed and evaluated, the religion of Islam and states that the relationship of the Ottoman-Turkish society.

Anahtar Kelimeler Serif Mardin, Turkey, İslam, Modernization, Society

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	i
İthaf.....	ii
Önsöz	iii
Özet.....	v
Abstract.....	vi
İçindekiler	vii
Kısaltmalar.....	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ŞERİF MARDİN'İN TÜRK DİN SOSYOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	6
1.1. Şerif Mardin'in Hayatı.....	6
1.2. Şerif Mardin'in Eserleri	7
1.3. Şerif Mardin'in Türk Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi	9
BÖLÜM 2: ŞERİF MARDİN'İN DİN ANLAYIŞI VE DİN SOSYOLOJİSİ.....	13
2.1. Şerif Mardin ve Din Tasavvuru	13
2.2. Şerif Mardin'in Türk Din Sosyolojisinde Dayandığı Temel Kavramlar ...	15
2.2.1. Tarikatlar	15
2.2.2. Gaza	17
2.2.3. Volk İslam	19
2.2.4. Karizma	21
2.3. Şerif Mardin'in Din Sosyolojisi	22
2.4. İslam'ın Sosyolojik Durumu	25
2.5. Osmanlı İmparatorluğunda Yapı ve Kültür	30

2.6. Mardin'in osmanlı ve İslam'a bakışı	33
--	----

BÖLÜM 3: ŞERİF MARDİN'İN TOPLUM ANLAYIŞI VE BİLGİ

SOSYOLOJİSİ.....	35
-------------------------	-----------

3. Toplum.....	35
----------------	----

3.1. Toplumsal Olgu	39
---------------------------	----

3.2. Toplumsal Yapı	42
---------------------------	----

3.3. Geleneksel Toplum.....	45
-----------------------------	----

3.4. Modern Toplum	47
--------------------------	----

3.5. Cemaat ve Cemiyet.....	48
-----------------------------	----

3.6. Şerif Mardin'in Toplum Anlayışının Dayandığı Temel Kavramlar	51
---	----

3.7.1. Sivil Toplum.....	51
--------------------------	----

3.7.2. Merkez Çevre Anlayışı.....	54
-----------------------------------	----

3.7.3. Kültür.....	57
--------------------	----

3.7.4. Mahalle Baskısı	61
------------------------------	----

3.7.5. Toplumsal Sınıf / Tabakalaşma	63
--	----

3.7.6. Sekülerleşme.....	66
--------------------------	----

3.7.7. Halk	68
-------------------	----

3.7. Bilgi Sosyolojisi	70
------------------------------	----

3.8. Pozitif Bilim	72
--------------------------	----

3.9. Ütopyacılık ve İdealizm.....	76
-----------------------------------	----

3.10. Ulus Devlet ve İdeoloji.....	78
------------------------------------	----

3.11. Din ve İdeoloji	81
-----------------------------	----

SONUÇ	87
--------------------	-----------

KAYNAKÇA.....	90
----------------------	-----------

ÖZGEÇMİŞ	95
-----------------------	-----------

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devleti
age	Adı geçen eser
Ed.	Editör
s.	Sayfa
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TUBA	Türkiye Bilimsel Akademisi
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

Bu çalışmada eserlerinde farklı düşünce akımlarının, cemaatlerin, tarikatların toplumla ilişkisini konu edinen Şerif Mardin'in, İslam ve Türk toplumuna dair görüşleri, Osmanlı-Türk toplum yapısında yaşanan gelişmeler incelenmiştir.

Dinin, insan ve toplumla yakın ilişki içinde olduğu söylenebilir. Mardin'e göre toplumun zamanla gelişmesi ve değişime uğraması sonucunda, modernizm tarafından din konusu tartışmaya açılmıştır. Din hakkında tartışmaların başlamasıyla gelenek dini temsil etmiştir. Modernleşme sürecinin Türk toplumuna etkilerini ve İslam dininin karşılaştığı sorunları ele alan Mardin, eserlerinde geleneksel toplum anlayışından modern toplum anlayışına geçişin halkın dini tutum ve davranışlarına yansıyan etkilerini tartışma konusu yapmıştır. Geleneksel Türk toplum yapısının batının etkisine girmesiyle İslam dininin de etkilendiği söylenebilir. Batı etkisi, modernleşme ve sekülerleşme gibi toplumsal değişimlerin din ve toplum arasında yaşanan etkileşime de yansıdığı görülmektedir. Mardin, değişen toplum yapısında ortaya çıkan sorunlar hakkında analizler ve değerlendirmeler yapmıştır. Yaptığı bu çalışmalar neticesinde, değişen toplum yapısının beraberinde dine karşı farklı tutum ve davranışları da beraberinde getirdiğini ifade etmiştir.

Türk modernleşmesinin ilk dönemlerinde merkez ve çevre arasındaki kopukluğun giderilmesine yönelik fermanların ilan edilmesi, gayrimüslimlerin ve Müslümanların entegrasyonu doğrultusunda atılmış önemli adımlar olarak gösterilebilir. Türk modernleşmesi tarihinde mühim olan Tanzimat Fermanıyla bütünleşmiş bir toplum oluşturmak amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti dağılma dönemini engelleme çalışmaları kapsamında, gerçekleştirilen ıslahat faaliyetleriyle sahip olunan yaşam tarzının dışına çıkmak toplumdan kopuk, ayrı bir yaşam tarzının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla insanların eski ve yeni kültür arasında sıkışıp kaldığı ve eski kültürlerini koruyamadığı söylenebilir. Bu bağlamda yeni kültüre de tam olarak uyum sağladıklarını söylemek oldukça zordur. Bu çalışmanın en temel amacı; Mardin'in merkez-çevre anlayışından hareketle yöneten ve yönetilen şeklinde ikiye ayrılan Türk ve Osmanlı sosyal-siyasal yapısında yaşanan modernleşme ve Batılılaşma çabalarının incelenmesidir. Bu temel amaç doğrultusunda, merkez ve çevre ilişkileri kapsamında Batıda ve Osmanlı

Devleti'nde ne gibi değişikliklerin yaşıandığının incelenmesi de çalışmanın bir başka amacıdır.

Araştırmanın Konusu

Osmanlı'dan günümüze kadar Türk toplum yapısını konu alan çalışmalarla tanınan bilim insanı Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışına dair ayrıntılı bir inceleme yapılması, literatüre katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda çalışmanın konusu; Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışı, dinin Türk toplumuna yansımaları ve Türk toplumunda ortaya çıkan modernleşme hareketlerinin incelenmesi üzerine kurgulanmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de toplumsal olaylara, siyasete ve geçmişe tarafsız şekilde bilimsel pencereden bakılmaya imkân sunan Şerif Mardin'in Osmanlı ve Türk toplum yapısına bakış açısını ve toplumda İslam dinine yüklediği anlamları incelemektir. Bu çalışma, Türk sosyal ve siyaset hayatına önemli katkılarda bulunan Mardin'in, din ve toplum hakkında yaptığı analizlerinden hareketle din sosyolojisi, din ve ideoloji, bilim, modernleşme ve batılılaşma çerçevesinde toplumda yaşanan değişim ve gelişmelere getirdiği yorumları tartışmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada modernleşme hareketleri üzerine araştırmalar yapan, geleneksel Osmanlı ve Türk toplumunda Batı etkisinin ne şekilde yapılandığını açıklamaya çalışan Mardin'in toplum analiz çalışmaları, tarihsel ve sosyolojik açıdan incelenmiştir. Türk toplumunda yaşanan gelişmeleri neden - sonuç bağlamında çözümleyerek çeşitli kavramlar ışığında ele alan Mardin'in, toplum ilişkilerine dair düşüncelerini açıklamak için kullandığı sivil toplum, mahalle baskısı, merkez çevre, toplumsal tabakalaşma ve toplumsal olgu kavramlarının incelenmesi yapılacaktır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışı üzerine incelemenin yapıldığı bu araştırmada, Mardin'in toplum anlayışının genellikle Osmanlı, Türkiye ve İslam ekseninde olması sebebiyle Osmanlı, Türkiye ve İslam hakkında yaptığı yorumlarla sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışını analiz etmeye yönelik yapılan bu çalışmada, Osmanlı Devleti toplum yapısından başlayarak Cumhuriyet Türkiye'sinde hâkim olan din, kültür ve siyaset yapısının izahı yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı ve günümüz Türkiye'sini karşılaştırarak Türk sosyolojisine katkı sağlayan Şerif Mardin'in din ve toplum ilişkisine yönelik düşünceleri analiz edilmiştir. Şerif Mardin'in düşüncelerinin incelendiği bu çalışmanın yöntemsel yapısı; nitel araştırma yöntemlerinden olan içerik analizi ve doküman incelenmesi yöntemi ile hazırlanmıştır.

Son zamanlarda sosyal bilimlerde daha çok tercih edilen bir yöntem olan nitel araştırma, toplumun değişken bir yapıda olması sebebiyle olay ve olgular hakkında genelleme yapmaktan ziyade anlamaya odaklanmaktadır.¹ Neden ve nasıl sorularına yanıt bulmak, konuların ve konular arası bağlantıların tespit edilmesi analiz sürecinin işlevidir.² Osmanlı ve Türkiye'de din ve toplum ilişkisini bir bütün olarak inceleyebilmek için evvela Osmanlı-Türk toplum yapısında yaşanan modernleşme hareketleri Şerif Mardin penceresinden analiz edilmiştir. Mardin'in din ve toplum anlayışına yönelik eserlerinin analiz edilmesi sonucunda elde edilen bilgilerin anlamlandırılması öznel bir süreçtir ve bu sebeple herkes tarafından aynı şekilde kabul edilmesi beklenemez. Dolayısıyla bu çalışma Mardin'in konuya yönelik düşünce ve söylemlerinin neler olduğunu ortaya koyarak konuya ilişkin farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

Doküman incelemesi nitel araştırmada doğrudan gözlem ve görüşmenin mümkün olmadığı durumlarda çalışılan araştırma konusuyla ilgili yazılı materyallerin ve araştırılması hedeflenen olgu ve olayların analizini kapsamaktadır. Hangi dokümanların önemli olduğu, hangi dokümanların kaynak olarak kullanılabileceği araştırma konusuyla ilişkilidir.³ Bu bağlamda Şerif Mardin'in din ve toplum görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Mardin'in eserleri ana kaynaklar olmak üzere, konuyla alakalı yazılan farklı kaynaklar da incelenmiştir. Araştırma konusuna yönelik kitap, makale ve tezlerin incelenmesi sonucunda Şerif Mardin'in din ve toplum konularına yönelik görüşleri ele alınmıştır.

¹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8.Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 44.

² *age.* s.222.

³ *age.* s.187.

Araştırma sürecinde istifade edilen kaynaklardan elde edilen bilgilerin açıklanması amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden içerik analiz yöntemine de başvurulmuştur. Bu yöntemle Şerif Mardin'in din ve toplum konusu üzerine yapılan çalışmanın sonuçları sistematik bir şekilde değerlendirilmiştir. İçerik analizi yöntemiyle, araştırma konusuyla ilgili elde edilen bilgileri sınıflandırmak, kıyaslamak ve kavramsal sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. İçerik analizi yapılırken eldeki bilgiler doğrultusunda kodlama, bölüm başlıklarını belirleme ve son olarak çıkarımlara ulaşma şeklinde üç farklı adım izlenmiştir. Kodlama aşamasında kaynak olarak kullanılacak kitap ve makaleler okunarak konu başlıkları belirlenmiştir. Daha sonra belirlenen konu başlıkları üç ana başlık ve alt başlıklar olacak şekilde sınıflandırılmıştır. Böylece Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Nitel araştırma, üzerinde çalışılan konuyu derinlemesine anlama ve yorumlamayı esas alan bir yöntemdir.⁴ Her nitel araştırma birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Dolayısıyla yapılacak araştırma analiz edilirken farklı yaklaşımlar gerekmektedir. Araştırma konusunun özelliklerinden yola çıkarak elde edilen bilgiler orijinal formuna olabildiğince sadık kalarak veya gerekli görülürse doğrudan alıntı yapılarak içerik orijinal haline yakın bir şekilde betimlenmektedir. Nitel araştırma yaparken konunun açık ve ayrıntılı şekilde araştırılması ve anlatılması için mümkün oldukça fazla yönetime başvurulur.⁵ Yöntem çeşitliliğinin olması araştırmanın güvenilirliğinin ve geçerliliğinin saptanması açısından oldukça önemlidir. Fakat araştırma sürecinin başında her ne kadar kavramsal ve yöntemsel yapı ortaya konulsa da süreç içerisinde araştırmanın seyri değişebilir ve beraberinde farklı yöntemlere başvurulması gerekebilir.⁶ Nitel araştırma da tümevarım ilkesinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Araştırma sürecinde elde edilen bilgilerden yola çıkılarak, araştırma konusuna ilişkin ana temaları ortaya çıkarma, toplanan bilgileri anlamlı bir yapıya kavuşturma çabası güdülmektedir. Her ne kadar ana başlıklar önceden belirlenmiş olsa da nitel araştırma yapılırken süreç içerisinde bu başlıklar üzerinde çoğu zaman bir değişkenlik ve yeniden düzenlenmeye açık olma durumu söz konusudur. Bu nedenle araştırmacı belli aralıklarla elde ettiği tüm bilgiler ışığında konuyu açıklama ve yorumlamaya tabii tutup, konuya dair varsa eksik yönleri

⁴ Hüseyin Bal, *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Sentez Yayınları, İstanbul 2016, s.70-79.

⁵ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s.221.

⁶ *age.* s.45-46.

tespit etmeye çalışmaktadır. Bu şekilde araştırma konusunu derinlemesine inceleme imkânı elde eder.⁷ Bu bağlamda Osmanlı-Türk toplumundan hareketle din ve ideoloji, kültür, toplum, siyaset, toplumsal değişim ve modernleşme ilişkilerini tarihsel ve siyasal temeller üzerinden anlamamıza yardımcı olan, Mardin'in eserlerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda betimleme, açıklama, anlama, yorumlama ve ilişkilendirme yöntemleri kullanılmıştır ve konu üç ana başlık altında değerlendirilmiştir.

Yöntemin temel ilkelerden biri, olguların bir bütün olarak çalışılmasıdır ki bütün parçalardan daha geniştir. Dolayısıyla araştırma konusunun birbirinden bağımsız olduğu söylenemez ve konunun bütüncül bir yaklaşımla analiz edilip değerlendirilmesi gerekmektedir.⁸ Yapılan bu çalışma genel olarak literatür taramasına dayalı olarak gerçekleştirilmiş tarama ve değerlendirme çalışmasıdır. Öncelikli olarak Şerif Mardin'in Din ve Toplum anlayışı konusunun temelini oluşturacak kaynaklara ulaşılmıştır. Bu amaçla kaynak olarak kullanılan dokümanlar, "Mardin'in Türk Modernleşmesi", "Türkiye'de Din ve Siyaset", "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895- 1908", "Din ve İdeoloji", "İdeoloji", "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu", "Türkiye'de İslam ve Sekülerizm", "Bediüzzaman Said Nursi Olayı", "Türkiye'de Toplum ve Siyaset", "Siyasal ve Sosyal Bilimler" isimli eserleri olmuştur. Konuyla alakalı içerik analizi yapıldıktan sonra elde edilen dokümanlar doğrultusunda tespit edilen kavramların, birbirleriyle olan ilişkileri ortaya çıkarılmaya çalışılarak, belirli konu başlıkları halinde sınıflandırılmıştır.

⁷ *age.* s. 47.

⁸ *age.* s. 44.

BÖLÜM 1: ŞERİF MARDİN'İN TÜRK DİN SOSYOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

1.1. ŞERİF MARDİN'İN HAYATI

Şerif Mardin, 1927 yılında İstanbul'da doğmuştur. Orta öğrenimine Galatasaray Lisesi'nde başlamasına rağmen, Amerika'da tamamlamıştır. Fransızca ve İngilizce dillerinde kendisini geliştiren önemli bir sosyal bilimcidir. 1948 yılında Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü'nü tamamladığında, ortaöğrenimde geliştirmeye başladığı Fransız ve İngiliz dillerinde iyi bir seviyeye gelirken Almanca öğrenmeye de yönelmiştir.

1950 yılında John Hopkins Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde yüksek lisansını,⁹ tamamladıktan sonra 1954–1956 yıllarında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde asistan olarak görev yapan Mardin, 1956 yılında buradaki görevinden istifa ederek Hürriyet Partisinde genel sekreterlik görevini üstlenerek siyasal hayata katılmıştır.¹⁰ Mardin, 1958'de Stanford Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden "The Genesis of Young Otoman Thought" (Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları) tez çalışması ile doktorasını¹¹ tamamladıktan sonra Princeton Üniversitesinde araştırmacı olarak çalışmalarını devam ettirmiştir.¹²

1964'te Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908 teziyle Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doçent olan ve aynı yıllarda 'Forum Dergisi'nde ağırlıklı olarak Osmanlı üzerine önemli makaleleri kaleme alan¹³ Mardin, Forum Dergisi içindeki düşünce farklılığından kaynaklı ayrışmalardan ötürü 1966 yılında dergiden ayrılarak yazarlık işlerine son vermiştir.¹⁴

⁹ Alim Arlı, *Şerif Mardin Bibliyografisi (1950–2007)*, Şerif Mardin Okumaları, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s.269.

¹⁰ *age*, s.271.

¹¹ *age*, s.269.

¹² *age*, s.276.

¹³ *age*, s.269.

¹⁴ *age*, s.271.

1969 yılında ise profesörlük unvanını alan Mardin.¹⁵ 1967–1970 yıllarında Türkiye Sosyal Bilimler Derneği kurucu başkanı olarak görev yapmıştır.¹⁶ 1970–1971 yılları arasında ABD’nin Princeton ve Columbia üniversitelerinde konuk profesör olarak bulunan Mardin, 1973–1991 yıllarında Boğaziçi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi’nde dekanlık ve Boğaziçi Üniversitesi’nin Siyaset Bilimlerinde profesör olarak görev yapmıştır.¹⁷ 1980–1982 yıllarında ise İngiltere Oxford Üniversitesi’nde ve 1985 yılında Fransa’da bulunan Ecole des Hautes en Sciences Sociales’de misafir profesörlük yapmıştır.¹⁸

1989 yılında Washington Amerikan Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezinde misafir profesör olarak bulunan Mardin, 1991 yılında bu araştırma merkezinin başkanlığına getirilerek 1999 yılına kadar burada görev yapmıştır.¹⁹ 1993’te ODTÜ Prof. Dr. Mustafa Parlar Eğitim ve Araştırma Vakfı Yılın Bilim Adamı Ödülü’ne Prof. Dr. Tekin Dereli ile birlikte layık görülmüştür. Mardin, 22 Aralık 1994’te Cem Boyner liderliğinde kurulan ‘Yeni Demokrasi Hareketi’nin kurucuları arasında yer almıştır. Ancak bu siyasi hareketin varlığı uzun sürmeyerek, kısa bir süre sonra dağılmıştır.²⁰ 1997- 1998’de bir yıl Berlin’de Wissenschaft College’de misafir profesör olarak araştırmalarda bulunan Mardin, 1999 yılında ise, Türkiye’ye dönerek yeni kurulmuş olan Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi’ne geçmiştir.²¹ Birçok çalışmalar yapan, çeşitli makaleler yazan Mardin, 2017 yılında vefat etmiştir.²²

1.2. ŞERİF MARDİN’İN ESERLERİ

Şerif Mardin’e ait bazı eserlerin yer aldığı bu başlıkta eserlerin özet çalışması yapılmış ve incelenen eserlerde Toplum, İslam ve Osmanlı konularının önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Din ve siyasetin birbirleri üzerindeki etkilerini çözümlemeye çalıştığı ‘Din ve İdeoloji’ isimli eserinde, İslam dininin farklı yönleri, özellikle toplum üzerinde yarattığı

¹⁵ *age*, s.269.

¹⁶ *age*, s.282.

¹⁷ *age*, s.284-285.

¹⁸ *age*, s.289-293.

¹⁹ *age*, s.295.

²⁰ *age*, s.298.

²¹ *age*, s.300-301.

²² <https://www.biyografya.com/biyografi/2211>.

etkilerini ele almıştır. Eserde tarikatların toplumdaki rollerine dikkat çekilmektedir. Ayrıca Mardin Osmanlı Devleti'nin kültürel özelliklerine, avam ve havas sınıfı ayırımına dair açıklamalarıyla Batı kültürüne, özellikle de Fransız kültürüne doğru bir eğilimden ve zamanla geleneksel halkın kültürel bağlarının koparılma süreci üzerine vurgu yapmaktadır.

Mardin'in bir diğer önemli eseri olan 'İdeoloji' kitabı kendi içerisinde beş farklı bölümden oluşmaktadır. Birbirinden farklı bölümlerden oluşan bu çalışmada Mardin, İdeoloji kavramının tanımı, tarihsel gelişimi, kavramın sosyal değişimle birlikte nasıl bir hal aldığını ve bunların yanı sıra farklı fikir önderlerinin ideoloji kavramına yüklemiş oldukları anlamları da açıklamaktadır.²³

İslam dinini dönemlere ayırmak suretiyle ele aldığı "Din ve Siyaset" isimli kitabında çağdaş Türkiye'de din ve siyaset ilişkisini anlamak için Osmanlı ve Türkiye arasında bir kıyaslama yapılmasını savunmuştur. Eserde, İslamcılık konusunu ele almakta ve İslam dünyasında yaşanan gelişmeler anlatılmaktadır. Mardin 17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar yaşanan gelişmeleri ve İslam hareketleriyle birlikte, İslam dinine toplumun farklı kesimlerinde yüklenen anlam farklılıklarını ve dini yaşama talebinin arttığına değinmektedir.

Şerif Mardin'in "Türkiye, İslam ve Sekülerizm" isimli kitabı da diğer kitaplarında olduğu gibi farklı makale başlıklarından oluşmaktadır. Mardin Osmanlı tarihinden başlayarak günümüze kadar gelen modern din anlayışının oluşumunda etkili olan şahsiyetleri ve gelişmeleri ele almıştır. Eserde Cumhuriyet Dönemi modern İslam dini üzerine yapılan araştırmalarda dikkat edilmesi gereken hususlara ve sivil din konusuna değinmiştir. Mardin Türk toplumunda İslam'ın durumunu anlamak için Laik İslam Türkiye'sinde oluşmuş olan biçim boşluklarını anlamaya çalışmak gerektiğini; Osmanlı'da belli dönem ve belli şahıslardan başlayarak İslami dergiler, İslami partiler, İslami grupların Türkiye'de ne kadar ses getirdiğini, uyandırdıkları yankıları örnek göstererek ifade etmiştir.²⁴

Mardin, "Türk Modernleşmesi" isimli eserinde modernleşmenin ne anlama geldiği, modernleşme faaliyetleri kapsamında Batının hangi yönleriyle örnek alındığını

²³ Şerif Mardin, *İdeoloji*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.5-6.

²⁴ Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 42-109.

ve hangi yönlerinin eleştirildiğini, modernleşme bilinci oluşturabilmek adına yapılan çalışmaları ele alınarak değerlendirilmektedir. Türklerin Batılılaşma yolunda hâkimi oldukları düşünce yapısından kaynaklanan problemleri çözümlemeye çalışan Mardin, aynı zamanda problem teşkil eden etnik ve dini grupların fikir ve düşünce yapılarını da incelemektedir.

1.3. ŞERİF MARDİN'İN TÜRK SOSYOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Şerif Mardin, modern ve çağdaş batı dünyasının gelişme alanlarına hâkim olmak için, sosyoloji alanında ortaya konulan çalışmaları ve yaşanan gelişmeleri bizzat takip ederek, düşünce alanında ilerlemeci bir yaklaşım tarzı sergilemesiyle Türk sosyologları arasında önemli bir yere sahiptir.²⁵

Ortaya koyduğu eser ve çalışmalarda uzun zaman gerektiren araştırma, inceleme ve değerlendirme çalışmalarını, sosyolojik bir perspektifle ve genel bilgilerden ziyade detaylı bir bakış açısıyla ele almaya çalışmıştır. Geçmişten günümüze derinlemesine bir yaklaşımla Türk sosyolojisini anlamaya ve anlatmaya çalışan Mardin'e göre; Türk aydınları tarafından toplum sorunlarının dar bir çerçevede ele alınması, Türk toplum yapısında ilerlemeye ve Batılılaşmaya engel olan unsurlardan biridir.²⁶ Bu durumu batı kaynaklarında geçen 'Daemon' kavramıyla ifade etmektedir. Türk dilinde 'aydın' anlamında kullanılan 'Daemon' kavramı, açıklanması zor bir kavramdır.²⁷

Batıda ortaya çıkan intellektüel, intelligentsia (bilim ve sanatta öncü kimseler), literati ve les clers (daemonic yönlerinin ortaya çıkmasını engelleyen, gelenek taraftarları) gibi kavramlar birbirlerinden farklı anlamları karşılamaktadır. Bunlar Türkçede 'aydın' kavramına indirgenerek aralarında ki farklar ortadan kaldırılmıştır. Mardin, Batıda literati grubu içerisinde yer alan gelenek taraftarlarının kendi değerlerini sorgulamaya başlamasını, Batı'nın Rönesans'taki fikir tarihi ile paralel olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı'daki saray, medrese ve tekke de yetişenler o dönemin literati (okumuş) gruplarıdır ve bu kişiler Batı'da olduğu gibi intellectuel bir konuma yükselememişlerdir²⁸ Mardin'in Daeomonla ifade etmek istediği, Türk aydınlarının

²⁵ Necmettin Doğan, *Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori*, Şerif Mardin Okumaları, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.25.

²⁶ Necmettin Doğan, *Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori*, , s.25.

²⁷ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 20. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.262.

²⁸ Kemal Kahramanoğlu, "XIII. Yüzyıl Anadolu Sahasında Tasavvufi Hareketler ve Daemonik Düşünce." Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi S.5, 2020, s.1, <https://dergipark.org.tr> (25.12.2020).

toplumu yapılandırmacı bir yaklaşım sergileyememe sebepleridir. Mardin, Türk-Osmanlı siyasal sosyal alanında yaşanan değişimleri, daemon'un merkezinde yer alan temel problem olarak görürken, bu sorunları sosyal bilimler alanında araştırma konusu haline getirmiştir.²⁹

Mardin, Osmanlı-Türk toplumunun modernleşme yolundaki çalışmalarını anlamak amacıyla batıda ortaya çıkan 'merkez çevre', 'mahalle baskısı', 'sivil toplum' kavramlarını Türk toplum yapısına uyarlayarak, analiz ve değerlendirme çalışmaları yapmıştır. Bu değerlendirme çalışması kendine özgü bir yaklaşım tarzı sergilemesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine kadar modernleşme sürecinde yaşananları bu kavramlarla anlatmaya çalışan Mardin, bu kavramlar aracılığıyla batı toplumunda görülen olay ve beraberinde ortaya çıkmış olan düşünce yapılarını Türkiye penceresinden ele alarak açıklamaya çalışırken, özellikle Osmanlı ve Türkiye'nin siyasal yapısını Batıdan ayıran farklar üzerine yoğunlaşmıştır. Batı etkisinin Türk toplumu üzerindeki izlerini kendine araştırma konusu yapan Mardin, Türk toplumunda Batıdan alınan sosyal ve kültürel unsurların nasıl ve ne şekilde kullanıldığı, toplum tarafından kabul görme durumunun nasıl olduğu gibi konuları sivil toplum, merkez çevre gibi kavramlar çerçevesinde sosyolojik çalışmaları kapsamında incelemiştir. Mardin'e göre Osmanlı toplumunu çözümlemek, doğru bir yargıya varmak için bu tarz kavramları kullanmak önemli olduğu kadar aynı zamanda yetersiz kalmaktadır. Batı kültürünün, tam anlamıyla Osmanlı'da hâkim olmamasından dolayı bu kavramlar, Osmanlı toplum yapısını ifade etmede yetersiz kalmıştır.³⁰

Mardin, Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine kadar geçen süreci ele alıp, bu süreçte yaşanan toplumsal olayların sebep ve sonuçlarını anlamak için yapmış olduğu çalışmalarla Türk sosyolojisine katkı sağlayan önemli bir isim olmuştur. Toplum, siyaset, din merkezli yaptığı araştırmalarda farklı alanları ilişkisel bir şekilde ele alarak, disiplinler arası yürüttüğü çalışmalarıyla kendine özgü düşünce ve çalışma sistemi geliştirmesi ve bu şekilde bir yöntem kullanması sosyal bilimler alanındaki yerini önemli kılmaktadır.³¹ Osmanlı ve Türk toplumu üzerine yaptığı değerlendirmelerden hareketle

²⁹ Necmettin Doğan, *Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori*, s.20-27.

³⁰ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, *Şerif Mardin Okumaları*, Ed.Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.223-226.

³¹ *age*, s. 220.

Avrupa'da yaşanan gelişmelerin bu toplumlara etkileri üzerine yazılar yazan Mardin'in üzerinde durduğu konular, ortaya koyduğu eserler, Türk toplumunun tarihine ışık tutmaktadır. Mardin'i farklı disiplinleri bir araya getirerek bütünsel bir çalışma ve yorumlama yöntemine başvurmuştur. Eserlerinin durağanlıktan uzak olması, yeni fikirlere ulaşmayı amaçlaması, fikirleri sentezleyerek özgün çalışma yöntemi oluşturması ve ele aldığı konulara dair yaptığı çalışmalarda kati hüküm vermek yerine, konuları sorunsallaştırarak yeni ve farklı çalışmalara, araştırmalara yönelmesi; Mardin'in en önemli özellikleri arasında yer almaktadır.³² Geleneksellikten ödün vermeyen bir sosyolog olarak Mardin, çalışmalarında sadece modern teorilerle birlikte tarihin verilerinden ve geleneğin esintisinden faydalanmış, geleneksel ile çağdaş olanı sentezlemiş ve aynı zamanda modern dünyanın siyasal ve sosyal gelişme alanlarına olan hâkimiyetini yansıtarak kendisine özgü bir analiz yöntemi ortaya koymuştur.³³

Mardin'in sosyoloji anlayışı zengin teorik çalışmalarıyla Türk sosyal bilimlerinde önemli gelişmelere yardımcı olmuştur. Sosyoloji alanında yaptığı çalışmalar, ortaya koyduğu eserler genelde Osmanlı-Türk sosyal yapısının değişim ve dönüşümü üzerine olmuştur. Şerif Mardin'in kullanmış olduğu sosyoloji yöntemi, konuları derinlemesine ele alıp değerlendirme şeklinde olmuştur. Mardin sosyal, siyasi konularda toplumu ilgilendiren önemli alanlarla ilgili yüzeysel çalışmalar yapılmasını uygun görmemiş, böylesi toplumun ana taşlarından olan konularda derinlemesine çalışmalar yapmayı uygun görmüştür. Aslında onun yapmaya çalıştığı şey görünürde olanı anlatmak değil, tüm görünenlerin arka planında yatan sebep ve sonuçları ortaya koymaktır. Olayları sebep sonuç bağlamında bütünsel bir şekilde ele alması sosyoloji çalışmalarına farklı bir soluk katmıştır.³⁴

Toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümlerin sebeplerini anlamaya çalışırken yaşanan modernleşme hareketliliğini eleştirmeden değerlendirmeye tabii tutarak, geçmişte yaşanan toplumsal olayların ne şekilde yürütüldüğü, devletlerin geçmişten günümüze modern Batı kültüründen nasıl istifade ettikleri, Batı kültürünü kendi toplumlarına taşıyabilmek için sarf ettikleri çabaları inceleme alanına dâhil etmiştir.

³² Taşkın Takış, (Ed.), *Sosyal Bilimlerin Öteki Kutbu: Şerif Mardin ve Entelektüel Bir Harita*", Şerif Mardin Okumaları içinde, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.74.

³³ Taşkın Takış, (Ed.), *Türkiye'de Şerif Mardin Olayı, Şerif Mardin Okumaları içinde*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.15.

³⁴ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 219.

Aynı zamanda toplumda hâkim olan kültürel öğelerin de değişim ve dönüşüm üzerindeki etkilerini önemseyen ve bu öğelerin toplumun günlük hayata etkisini değerlendirmeye tabii tutarak hem dinin hem de kültürel öğelerin toplumdaki önemini belirtmeye çalışmıştır. Türk toplumunun Batı felsefesine yönelme sürecinde yaşanan değişim ve gelişmeleri sebep sonuç bağlamında inceleyerek bizlere aktaran Mardin, oluşturulmaya çalışılan yeniden yapılandırmacı yaklaşım modelinin toplumda ne kadar ses getirdiğini, oluşturduğu etkileri ve uyandırdığı yankıları ifade etmektedir.³⁵

Sonuç itibarıyla Mardin, Osmanlı-Türk toplumunda karşılaşılan problemleri analiz ederken üzerinde yaşanan coğrafyanın tüm etnik ve kültürel mirasına da önem verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Geçmişten geleceğe, gelenekten modernliğe doğru geçiş dönemlerinin karakteristik özelliklerini, düşünce dünyalarını öğrenmemizi sağlayacak şekilde farklı disiplinleri bir araya getirerek analiz ve değerlendirmelerde bulunarak, tarihsel çalışmalar yürütmüş çok önemli bir sosyolog olarak bilim dünyasına adını yazmıştır.

³⁵ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s.221.

BÖLÜM 2: ŞERİF MARDİN'İN DİN ANLAYIŞI VE DİN SOSYOLOJİSİ

2.1. ŞERİF MARDİN VE DİN TASAVVURU

Din, kişinin sıkı sıkıya bağlı olduğu bir değer sistemidir. İnsan, hayatta karşılaştığı sıkıntı, bunalım ve krizlere sahip olduğu din anlayışıyla müdahale etmekte ve toplumda oluşan değer ve kültür boşluğunu da dini öğeler aracılığıyla kapatmaktadır. Dolayısıyla dinin, insanların günlük yaşamında duyuşal ve psikolojik açıdan sergiledikleri davranışlarda hareket ettirici bir işleve sahip olduğu söylenebilir.³⁶

Din; toplumsal bir uygulama, toplumsal bir hadise, sosyal bir kurumdur. İnsanları birlikte tutan bir aracı olarak bireyin kendisini anlamlandırmasında ve toplum içerisinde aidiyet duygusu hissetmesine yardımcı olduğu gibi siyasi tutum ve davranışlarında da merkez noktası olmaktadır.³⁷ Şerif Mardin'in din kavramından anladığı, onun bir toplum olayı özelliğinin olmasıdır. Mardin, dinin toplum olayı olmasını "herhangi bir dine mensup insanların dine kazandırdıkları biçimin bilimi" şeklinde tanımlamaktadır. Din mensubu kişiler, inandıkları dinin emir ve buyrukları doğrultusunda kurumsal yapılar ortaya koyarak, bu kurumlar aracılığıyla dini kuralları kendilerine göre yorumlamaktadırlar.³⁸

Toplumun var olduğu yerde din anlayışı veya çeşitli din anlayışlarının hâkim olduğu görülmüş ve inanma ihtiyacı olmuştur. Zamanın ve çevrenin değişmesiyle inandıkları dini düşüncelerde farklılık gösterecekler de her zaman ve her çevre ve şartlarda dini düşünce ve duygu hâkim olmuştur. Toplum üzerinde her zaman dinin etkili olduğu hatta bazı zamanlarda toplumlara büyüme yolunda rehber olduğu dönemlerden de söz edilebilir.³⁹ Din; içerisinde doğduğu toplumun yaşadığı psikolojik, sosyolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel sorunların üstesinden gelmesini sağlayan ve bunun için topluma yön gösteren inanç ve davranışlar bütünü olarak ifade edilmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla, din, toplumun yapılanmasında, toplumun şekillenmesine ve toplumda var olan duyuların

³⁶ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi, Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.189.

³⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 29-30.

³⁸ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s.169.

³⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.38-39.

⁴⁰ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 174-175.

desteklenmesinde, onların ortaya çıkmasına katkı sağlayan bir eylem aracı olarak görülebilir.

Toplumsal bir olay olarak dinin çocukluk dönemi sonrasında kişilik belirleme ve yeni kimlik oluşturma rolleri de bulunmaktadır.⁴¹ Din, gelişim dönemlerinde bireylerin kişilik gelişimlerine katkıda bulunan ve özellikle ergenlik dönemi sonrasında kişinin kendisine uygun kimlik yaratması için kılavuzluk eden bir tür aracılık görev üstlenmektedir. Bireylerin toplumda kendilerini, kişiliklerini konumlandırmalarına rehberlik ederek kimlik arayış sorununa yardımcı olduğu gibi aynı zamanda toplumun sahip olduğu tüm değer ve normların kişiye kazandırılması için hareket eden, bireyden topluma doğru açılan geniş bir yelpazeyle toplumsal sorumluluklar üstlenen sosyal kimlik ve eylem aracıdır.⁴² İnsanın, yeryüzünde yaşadığı süre zarfında ruhen ve bedenlen belli bir dengede kalması ve huzurlu bir hayat sürmesi için, Tanrı ile iletişim sağlamasına yardımcı olacak dini kavramların ibadet ve dua ile içinin doldurulması gereklidir. İnsan ve Allah arasındaki bağın kuvvetlenmesi, iletişimin sağlıklı yürütülmesi amacıyla değişik coğrafyalarda farklı inanış biçimleri ve bu inanış biçimleri içerisinde birbirinden farklı ritüel ve uygulamalar ortaya çıkmıştır.⁴³

İslam dini açısından konu incelenirse, İslam öncesi Türklerin inanmış oldukları Şamanizm, aynı işlev ile insanların iç huzurunu sağlayan, inanma ihtiyacını gideren mistik bir temele dayanmaktadır. Türkler, Şaman inanışı ile kendilerinde var olan, üçüncü göz olarak adlandırılan epifiz gözünü uyandırmış ve yaşadıkları astral seyahat deneyimleri ile ruhun sonsuzluğundan istifade ederek belli inanma ritüelleri çerçevesinde Ruh-Allah iletişimini sağlayarak, içerisinde yaşadıkları dünyayı farklı bakış açısı ile anlamaya çalışmışlardır. Mardin, Türklerin İslam dinine geçişi noktasında nasıl bir yol izledikleri, din değiştirmeye nasıl karar verdikleri konusunda açıklamalarda bulunmaktadır. Yaptığı açıklamalarda Türk halkının İslam'dan önce sahip olduğu Şaman anlayışının, saltanat yapısına uymaması ve yazılı bir kitabı bulunmaması gibi sebeplerden dolayı İslam dinine geçiş yapıldığını belirtmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla din, bireyin içinde bulunduğu toplumu algılama, içselleştirme, kendini o toplumda konumlandırıp, aidiyet

⁴¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.79-86.

⁴² Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 209.

⁴³ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993. s. 85-87.

⁴⁴ *age*. s. 85-87.

hissetmesine, Ruh-Tanrı arasında sağlıklı bir iletişim kurmasına yardımcı olmaktadır. Bireyin ait olduğu toplumda sınırları önceden belirlenmiş düşünce ve davranışları idrak etmeye yardımcı bir kurum görevi üstlenmektedir.⁴⁵ Bu sebeple din, İnsanlar arasında birlik ve bütünlük sağlayan bir aracı olarak her zaman önemli bir yere sahiptir. Toplumun sağlıklı bir şekilde güdülenmesine yardımcı, toplum üzerinde tanımlayıcı, yön verici, kültürü topluma aktarıcı rolleri bulunmaktadır. Dinin, insanın günlük yaşamında kendisini güvende hissetmesi, yaşamı anlamlandırması, toplumdaki düzeni sağlaması, kişiye sosyal kimlik kazandırması, toplumda birlik beraberlik sağlaması vb. gibi çok yönlü katkıları bulunmaktadır.⁴⁶

Türkiye’de sürekli bir değişim ve gelişim söz konusudur. Bu değişim sürecinden elbette din kurumu da etkilenmektedir. Bu bağlamda din ve bilimi, birbirine engel teşkil eden iki alan olarak görenler olmuştur.⁴⁷ Din her ne kadar laikleşme sürecinden olumsuz etkilenmiş olsa da değişen ve ilerleyen bir yapı içerisinde insanlara motivasyon sağlayan bir aracı olarak da görev yapmıştır.⁴⁸

2.2. ŞERİF MARDİN’İN TÜRK DİN SOSYOLOJİSİNDE DAYANDIĞI TEMEL KAVRAMLAR

2.2.1. Tarikatlar

Sözlük anlamı; “tutulan veya gidilen yol”, “usul”, “hal” anlamına gelen tarikat kavramı, Arapçada ‘vurmak’ anlamına gelen “Tark” kökünden türemiştir. Tasavvuftaki, kutsi ve hususi bir yolu temsil etmektedir.⁴⁹ Tarikat, Allah’a ulaşmak isteyenlerin nefsi arzulardan uzak, hal ve davranışlarını güzelleştirmek içi girdikleri yol, yaşama biçimleridir. Farklı bir ifadeyle nefsi kötü huylardan arındırarak dini hayatın yoluna gitmeyi ifade etmektedir. Tarikat, Allah’a ulaşmanın yolu, disipline edilmiş bir dini hayat demektir.⁵⁰ Tarikat, birlikte hareket etmeye, ortak bir takva hayatı yaşamaya karar vermiş kimselerin kurduğu ve teşkilatlandığı bir cemaattir. Tarikat üyeleri özel giyim tarzları,

⁴⁵ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 185–189.

⁴⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 82–93.

⁴⁷ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 184.

⁴⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 126–130.

⁴⁹ Ahmet Aktaş, *Tarikatların Toplumsal İşlevi (Diyarbakır Kadiri Tarikatı Örneği)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014, s.12.

⁵⁰ Abdullah Kahraman, “Yunus Emre Divan’ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)” Kocaeli İlahiyat Dergisi, C.1, S.1, 2017, 1-18, <https://dergipark.org.tr> (15.05.2017).

özel ibadetler, zikirler, ortak inanç esasları ve üyeler arası manevi kardeşlik düşüncesiyle belirli bir şeyhin etrafında toplanmaktadırlar.⁵¹

Mardin, Osmanlı-Türk toplumunu değerlendirirken, tarikatlara da özel bir başlık açıp, İslam toplumu üzerindeki katkılarından, eğitim, edebiyat, sanat, siyaset gibi alanlarda üstlendikleri çeşitli rollerden ve fonksiyonlardan bahsetmektedir.⁵² Mardin'e göre tarikatlar, topluma yön verici, toplumun genel hatlarını tanımlayıcı, kişinin korunmasını sağlayıcı, ideolojik ve kültürel anlamları topluma mâl edici işlevlere sahip yapılardır.⁵³ Tarikatların birer toplumsal haberleşme, toplumsal uyum aracı olduğunu ifade eden Mardin, sosyolojik bakış açısıyla bu araçlara yaklaşmak gerektiğini ve uzun süreli ve tarafsız bir bakış açısıyla incelemeye tabii tutularak hakkında olumlu veya olumsuz hiçbir yaklaşım sergilemeden kendi etkilerine göre analiz edip değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁵⁴

Cumhuriyete geçiş döneminden önce toplumun her alanında ön planda olan ve toplumun şekillenmesinde önemli rol üstlenen din kurumu, Cumhuriyetle birlikte özellikle laiklik politikası kapsamında bireyselleştirilerek toplumda bir boşluk hissi oluşmuştur. Toplumda meydana gelen değişimlerden yararlanarak kendilerini ön plana atmayı başaran tarikatlar, topluma destek görevi üstlenmişlerdir. Şerif Mardin'e göre toplumun ihtiyaçlarının ve beklentilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan modernleşme ve toplumsal değişim hareketlerinin neticesinde, din alanında hareketlilik söz konusu olmuştur. Tarikatlar, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte yaşanan toplumsal değişime karşı topluma rehberlik edip, adaptasyon sürecine katkı sağlamıştır.⁵⁵ İslam öğretilerini daha çekici hale getirmişlerdir. Çevrenin merkeze karşı gelmesi, merkez tarafından verilen buyrukların sorgulanması, halkın kendi düşünce sistemini oluşturması tarikatlar aracılığıyla sağlanmıştır. Tarikatlarla birlikte gelenek taraftarlarına özgün düşünce yapısına paralel olarak önceden kabul görmüş kurallara aykırı bir kültür gelişme göstermiştir.⁵⁶ Tarikatlar, devlete bağlı olarak hizmet veren din bilginlerinin sahip oldukları düşünce ve fikir yapısının dışına çıkarak yeni ve farklı bir düşünce ortamı

⁵¹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 10.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

⁵² Ejder Okumuş, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, s.2, 2018, 145-174.

⁵³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 93.

⁵⁴ Ejder Okumuş, *Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi*, s. 94-103.

⁵⁵ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 213-215.

⁵⁶ Ejder Okumuş, *Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi*, s. 161.

yaratarak halkın yöneticilere ve kapıkullarına karşı gelme gücü elde etmelerine yardımcı olmuştur. ⁵⁷ Tarikatlar kurumsal bir yapıya dönüşerek kendi dünya görüşünü oluşturmuştur. Zamanla çeşitli etkinlik alanlarında parçalara ayrılarak bölünmüşlerdir. Bu yapılar İslam’da kendilerine destek bulma gayreti içerisine girmişlerdir. İslam’ın içerdiği olgulara sahip çıkarak eş değer fonksiyon icra etmeye çalışmışlardır.⁵⁸

Tarikatlar, toplum içerisinde önemli bir yere sahiptir. Sosyal ve kültürel değer yargıları çerçevesinde ortaya konulan kurallar temelinde, toplumda farklı düşünceler ortaya koyma imkânı sunmak için züht ve takva anlayışına yakışır dünyevi bir hayat yaşamak ve dünyevi arzulardan uzak kalmak gerekmektedir. Tarikatlar, İslami ilimler çerçevesinde bireyleri eğitmeyi hedeflemektedir. Bir kişinin inandığı dini kendisine en mükemmel şekilde yaşatacağı, İslam’a faydalı olmayı ve Allah rızasını kazanmayı kendilerine amaç edinmişlerdir.⁵⁹ Bu sebeple tarikatların toplumdaki statüsünü anlamaya ve anlatmaya çalışan Mardin, toplum üzerindeki etkilerinden ve sahip oldukları fonksiyonlarla ilgilenmiştir.⁶⁰

2.2.2. Gaza

Mardin, Max Weber’in görüşlerinden yararlanarak “gaza” kavramına dikkat çekmektedir. Gaza, hem maddi hem manevi güç anlamı taşımaktadır. İslamiyet’in ilk dönemlerinden itibaren kullanılan, İslam’ı daha geniş coğrafyaya yaymak dolayısıyla bu amaçla İslam ülkelerinin sınırlarını genişletmek anlamı da taşımaktadır. Gaza, hem İslamiyet’in ilk asırlarında hem de Osmanlı devleti döneminde ve günümüzde de önemli bir kavram olmuştur ⁶¹ Gazâ, insana, Allah’ın yolunda yürümenin vicdanî rahatlığını temin eder⁶² Weber’e göre gaza, İslâm dininin bir üst tabaka için yabancı topraklarını istila eden bir yapıdır. Onun bu iddiası Mardin tarafından eleştirilmiştir. Mardin’e göre Weber bu açıklaması ile meseleyi basitleştirmekte ve indirgemeci bir yaklaşım sergilemektedir. ⁶³

⁵⁷ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 95.

⁵⁸ Necdet Subaşı, *İslami İnançların Halk Katındaki Gelişme Şekli (Volk İslam)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Semineri, Konya, 1992, s. 54–55.

⁵⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 95–97.

⁶⁰ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin’in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 214.

⁶¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 89.

⁶² Ejder Okumuş, *Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi*, s. 145–174.

⁶³ Okumuş, Ejder Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi, s. 145–174.

Gaza kelimesi Arap boyları arasında görülen yerel yağmalamaları ifade etmektedir. İslam dini toplumda ilerleme gösterip, bir üste çıkmak için yıkarak, yağmalama faaliyetleri göstererek mücadele veren bir yapıdır şeklinde Weberci anlayışın iddiasını yanlış bulan Mardin'e göre bu ifade, İslam dininin asıl hedeflerini saptırmaktır. İslam dini içerisinde ekonomik sorunlardan hareketle önem kazanan gaza, insanları savundukları değerler uğruna savaşmaya teşvik etmiştir. Mardin, kabileler, boylar arasında verilen mücadelenin temelinde ekonomik sorunların yatmakta olduğunu, kabilelerin kendi varlığını devam ettirecek düzeyde ekonomiye sahip olmamalarının savaşarak farklı grup insanlarla karşı karşıya gelmelerine sebebiyet verdiğini ve böyle bir ortamda gaza, cihat, savaş kavramlarının anlam kazanarak dönemin değer yapısı içerisine dâhil olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

Şerif Mardin, gaza kavramını İslam toplumu için önemli bir faaliyet olarak görmektedir. Yüce bir kudretin varlığından söz edebilmek için gaza anlayışına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Gaza insanın Allah'a ulaşma yolunda kendisine vicdan rahatlatıcı bir rehber, Allah'a kulluk yolunda iç huzur sağlayan bir yardımcı, kişiye dünya nimetlerinden faydalanması için maddi olanak sağlayan bir düşüncedir.⁶⁵ Gaza, İslam dinini yaymak amaçlı yapılan savaşlar, İslam topraklarını genişletmek, yapılan saldırıları önlemek maksadıyla bizzat Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği faaliyettir. Verilen mücadeleye katkı sağlayan mücahitler için Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

"De ki: "Sizin bizim hakkımızda beklediğiniz, ancak iki güzelliğten (gazilik ve şehitlik) biridir. "⁶⁶

Tevbe suresinde geçen bu ayet gibi Kuran'da gazilik ve şehitlik makamlarıyla ilgili farklı ayetler ve peygamber efendimizin bu hususta hadisleri mevcuttur. Kuran ve Sünnet ile sabitlenmiş olması Müslümanları dinine, vatanına, toprağına sahip çıkan, gazaya teşvik eden kişiler olmasında etkili olmuştur. Gazilik her ne kadar başarılı, cesur kişileri ifade eden bir kavram olsa da kişinin kendi özüne dönük olması, kendi iç muhakemesinde cenk etmesi ve kendini gerçekleştirmesi anlamı da taşımaktadır.⁶⁷

⁶⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 91.

⁶⁵ *age*, s. 89–94.

⁶⁶ Kuran, *Tevbe*, 9/52, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1277/42-57-ayet-tefsiri>

⁶⁷ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13–14.

2.2.3. Volk İslam

Volk İslam, Türkçeye Almanca'dan geçmiş bir kavramdır. Halk, millet, ahali, sürü anlamlarını içerir.⁶⁸ Volk İslam geniş toplum kesimlerindeki yaygın dini inanç ve uygulamaları, bir toplumun sahip olduğu doğum, sünnet, nişan, evlenme, örf ve âdetler, ölüm gibi çeşitli kültürel değerleri kapsayan büyük bir sistemdir.⁶⁹ Volk İslam'ın kökleri, Türklerin Müslümanlıkla tanışmasına kadar götürülebilir. Müslüman olan Türk aşiretleri dini hükümlere riayet etmekten ziyade eski kavmi an'anelerinin etkisi altında kalmışlardır. İslamiyet ve geleneksel Türk yapısı arasındaki uyumsuzluk zamanla kurumsal bir hal almıştır.⁷⁰

Kavram “Volk İslam”, “folk İslam”, “Halk İslam'ı”, “Halk Dindarlığı” şeklinde farklı tanımlamalarla kullanılmaktadır. Halk dindarlığı denildiğinde genellikle “örf”, “adet”, “gelenek-görenek”, “halk inancı”, “töre” gibi çeşitli kavramlar anlaşılmaktadır. Her toplumda inanılan sosyal değerler ve bir toplumu diğerinden ayıran ve milletleri oluşturan temeller vardır. Mesela Türk halkını diğer halklardan ayrı kılan belli usul, adap ve ritüeller çerçevesinde gerçekleştirilen türbe, adak ve ziyaret fenomeni halk dindarlığının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.⁷¹

Mardin'e göre, “Volk İslam” önemli bir toplumsal olgudur. İslam'ın, “Volk İslam” biçimi Türkiye'deki tarihi gelişmeler neticesinde yumuşak ideoloji şekline gelmiştir. Geleneksel toplum yapısının değişime uğramasıyla “Halk İslam'ı”, bir dünya görüşü sağlamaktadır. Mardin, “Volk İslam'ın” dünya görüşünü nasıl biçimlendirdiğini analiz etmeye çalışmıştır.⁷² “Halk inancı” kavramının yerine “halk inanışı” kavramının kullanılması daha uygundur. İnanç denildiğinde daha çok ilahî dinlerde nas ile sabitlenmiş dini dogmalar ve inanç esasları anlaşılırken, inanış denildiğinde halkın kendisi tarafından sonradan ortaya çıkarılan ve genelde kaynağı belirsiz, herhangi bir dini referansa dayanmayan kabullenmeler anlaşılmaktadır.⁷³

⁶⁸ Necdet Subaşı, *İslami İnançların Haşk Katındaki Gelişme Şekli (Volk İslam)*, s. 85

⁶⁹ Hasan Coşkun, “Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2019, 111–126.

⁷⁰ Necdet Subaşı, *İslami İnançların Haşk Katındaki Gelişme Şekli (Volk İslam)*, s. 85

⁷¹ Hasan Coşkun, “Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış”, s.111-126.

⁷² Ejder Okumuş, *Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, s.165–168.

⁷³ Hasan Coşkun, “Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış”, s.111-126.

Şerif Mardin tarafından kullanılan ve geleneksel İslam anlayışına sahip bireylerin günlük hayatında benimsedikleri batıl inanışları, kültleri, hurafeleri, inanış biçimini ifade eden bir kavram olan “Volk İslam”⁷⁴ son dönemlerde Türkiye’de yoğun bir şekilde tartışma konusu olmuştur.⁷⁵ Halk İslam’ını benimseyenler, ümmetçilikten Cumhuriyete geçiş yapılmasıyla benimsenen laiklik anlayışının, toplumda pek çok değeri yok saydığını özellikle de bireyselleşen din anlayışının ortaya çıktığını savunmuşlardır. Dolayısıyla benimsenen din anlayışının ve bu inanış biçimi içerisinde ortaya çıkmış pek çok simge ve sembolün ortadan kaldırılmaya çalışılması halkı şeyhlerin, dini liderlerin etkisi altında bırakmaya ve devletle karşı karşıya getirmeye mecbur bırakıyordu. Laiklik ve modernleşmenin Volk İslam’a engel olduğu düşüncesi toplumda yaygınlık kazansa da, bu düşüncelerin birbirine engel olmadıkları ve dini geri plana atarak yok sayma girişimi olmamıştır. Kemalizm’in, Volk İslam’ı ortadan kaldırarak toplumun değer ve kültür yapısını yok sayma tarzında girişimi olmadığı gibi toplumu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak asıl gayesi olmuştur.⁷⁶

Volk İslâm, toplumda oldukça etkili ve önemli işlevlere sahiptir. Mardin’e göre Türk aydınları Volk İslam’ın işlevlerini görememiş ve inkâr etmişlerdir. Dolayısıyla toplum ile Cumhuriyet seçkinleri arasında kültür farklılıkları oluşmuştur.⁷⁷ Cumhuriyet dine rakip olarak ortaya çıkabilecek düşünce tarzlarını engellemiştir. Toplumda birlik, beraberlik temel unsurlarının eksik olması halk kültürünü destekleyen, onunla ilgilenen yazarların cehaletle suçlanmasına neden olmuştur. Bu noktada Cumhuriyet, kurtarıcı sıfatıyla halkı çağ dışı olan düşünce yapısından kurtaracak bir sistem olarak görülmüştür.⁷⁸

Halk dindarlığı ve seçkin dindarlığı şeklinde iki tip dindarlıktan bahseden ve bu farklı dindarlık ayrımının ortaya çıkmasında Osmanlı döneminin etkisinin bulunduğunu belirten Mardin, Osmanlı düşünce ve kültür yapısıyla Cumhuriyet düşünce yapısı ve kültürünün sentezlenerek yeni bir düşünce ve kültür yapısının ortaya konulup Osmanlı’da hâkim olan İslam anlayışının tamamen reddedilmediğini ifade etmiştir. Osmanlı’dan bizlere miras kalan değer, inanç ve kültürden günümüz Türkiye’inde istifade edilerek

⁷⁴ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul,1992, s. 146–168.

⁷⁵ Hasan Coşkun, “*Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış*”, s.111-126.

⁷⁶ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul,1992, s. 146–168.

⁷⁷ Ejder Okumuş, *Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, s. 166–168.

⁷⁸ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul,1992, s. 146–168.

Batılılaşma yolunda atılan adımlarda geçmişi unutmada, Batı medeniyetinden faydalanmak gerekmektedir. Geleneksel halkın kültür ve inanç sisteminin bir parçası olan hurafeler, batıl inançlar veya kültler reform yanlısı taraftarlar için toplumdan atılması gereken düşünce tarzı anlamına gelmektedir. Volk İslam'ın kurallara aykırı bir kültür olduğunu düşünen reform yanlıları, batıl düşünceleri toplumdan atmak için mücadele vermiş, bu tarz düşünceleri toplumdan atmaya uğraş göstermişlerdir.⁷⁹

2.2.4. Karizma

Karizma, sosyolojiye, Weber tarafından dâhil edilen bir kavramdır ve genellikle az gelişmiş, geleneksel toplumlarda yeni durumlar karşısında yetersiz kaldığı zaman ortaya çıkmaktadır.⁸⁰ Weber'e göre karizmatik otorite olağanüstü niteliklere sahip olması bakımından insanlar üzerinde nüfuz ve tesir edici etkiye sahiptir.⁸¹ Önemli olan karizmatik liderin takipçileri tarafından algılanma şeklidir. İnsanlar gelenekler veya yasalarda yer aldığı için değil inandıkları için bu liderlere itaat ederler. Dolayısıyla karizmatik lidere yöneltilen hisler itaatin temelini oluşturmaktadır.⁸²

Weber, her şeyi başarabilme düşüncesine sahip olmalarından dolayı lider karakterlerin insanlara cazip geldiğini savunmuştur. İnsanoğlunun eşsiz özellikleri ile ön plana çıkardığı ve lider vasfında konumlandığı kişiler, gösterdikleri üstün başarılar neticesinde toplum tarafından karizmatik lider olarak adlandırılmakta ve otoriter kişilikleri ile ön plana çıkmaktadırlar.⁸³

Mardin, "karizma" kavramına dair görüşlerini Max Weber'in karizmatik şahsiyet kavramlaştırmasına dayandırmaktadır. Karizmatik lider, ortaya çıktığı toplumda yaşanan sorunların bir parçası olarak insanları kendi düşünce ve fikir yapısı çerçevesinde toplamaya çalışan, yaşanan sorunlardan dolayı toplumda oluşan boşlukların giderilmesi için kendi fikirleri kapsamında bu sorunların çözücüsü görevini üstlenmektedir.⁸⁴ Özellikle cemaat ve tarikat liderleri bu hususta önemli rol ve görevler

⁷⁹ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. s.143–148.

⁸⁰ Merve Emine Armağan, *Max Weber'in Din Sosyolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2013, s. 23–24.

⁸¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.103.

⁸² Murat Mehmet Şahin, *Max Weber'de Modernlik, Karizma ve Gündelik Hayat*, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, :C.22, S.2, 2020, 278 – 303.

⁸³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 103–104.

⁸⁴ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 39.

üstlenmişlerdir.⁸⁵ Bu hususta Mardin, Osmanlı'dan, Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş çalışmaları kapsamında modernleşme çerçevesinde dönüşüm sağlayan, siyasal ve sosyal gelişmelerin arkasında rol oynayan hatta bazı kesimler tarafından eleştirilerek, Cumhuriyet karşısında dini meşrulaştıran bir kişi olarak nitelendirilmiş, olan Said Nursi'yi örnek göstermektedir.⁸⁶

Karizmatik lider sıfatını taşıyacak kişinin topluma faydalı işler yapması, toplumun istek ve ihtiyaçları doğrultusunda emr-i bil' ma'ruf ve nehy-i anil münker düşüncesiyle hareket etmesi gerekir. Usve-i Hasene sıfatıyla Hz. Muhammed rehber, Medine İslam Devleti'nin başkanı görevlerini yaparken iktidar olma isteği gütmenden önemli adımlar atmıştır. Gayri İslami bir toplumda vahyin yönlendirmesi ile İslam'ı yaşama ve yaşatma göreviyle örnek bir devlet başkanlığı ortaya koymuştur. İslam toplum anlayışı, din mensuplarının kendi dinlerindeki karizmatik liderlerin özelliklerini benimsemesiyle şekillenmiştir. İslam din temsilcisi olarak Hz. Muhammed'in otoritesi, karizma niteliği göstermiştir.⁸⁷

2.3. ŞERİF MARDİN'İN DİN SOSYOLOJİSİ

Din, insanın kesinlik ihtiyacını karşılamaktadır. Fıtri olarak inanma ihtiyacı olan insan, kendisine vahiy gelmese de kendi kendine bir inanç ve ahlak sistemi geliştirebilir. Dini inancı olanlar için hak ve doğru olan kişi tarafından inanılan dindir. Sosyal bir varlık olarak evrende olup biten tüm her şeye anlam verme ihtiyacı sürekli değişen bilim dünyasında bir anlam arayışı yaratmakta ve insanın dünyayı algılama biçimine anlam katarak dine sıkı sıkıya bağlı kılmaktadır.⁸⁸ Din ve toplumun birbirlerine olan etkisi, karşılıklı rol ve görevleri, dinlerin hangi coğrafyada ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı gibi unsurlar din alanında detaylı bir araştırma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Din sosyolojisi de; din ve toplum arasındaki iletişim ve etkileşimin ne şekilde olduğunu araştıran önemli bir alan olarak çalışmalarını sürdürmekte ve bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı da bu etkileşimden doğmuştur.⁸⁹

⁸⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 93.

⁸⁶ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 215–217.

⁸⁷ *age.* s. 103–104.

⁸⁸ Ali Rıza Aydın, *İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri*, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C.IX, S.3, 2009, 88–99.

⁸⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 237.

Din sosyolojisi, din ve toplum ilişkisi ve bu ilişkiden meydana gelen etki ve tepkilerin incelenmesi olarak tanımlanabilir. Dinin toplumla olan ilişkilerinin ele alınmasıyla dinin toplumsallığı ya da toplumun dinselliği ortaya çıkar. Din sosyolojisi dinin toplumsal konumunu çözümleme çabası içindedir.⁹⁰ Din sosyolojisinin konusu, nasların insanlar tarafından çağın şartlarına ve gereksinimlerine göre yorumlanması, bu yorum ve değerlendirmeler neticesinde cemaat tarzı oluşan yapıların din alanına sağladığı katkıları çözümlemektir.⁹¹

Din bir toplum olayıdır. Dinin toplum olayı olması, herhangi bir dine mensup insanların dine kazandırdıkları biçimin bilimidir. Din, bir toplum olayı olmasaydı “din sosyolojisi” diye bir bilim ortaya çıkmazdı. Din mensubu kişiler, inandıkları dinin emir ve buyrukları doğrultusunda kurumsal yapılar ortaya koymakta ve bu kurumlar aracılığıyla dini kuralları kendilerine göre yorumlamaktadırlar. Mardin, tüm bu çıkış noktalarından hareketle dini bir toplum olayı, toplum olgusu olarak nitelendirmektedir.⁹² Dinler, toplum hareketlerinden bağımsız olmamakla birlikte toplumsal bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bir olgu, toplumsal bir olay olarak din, insanların hayatında kaygı giderici ve kişilik belirleme gibi önemli rollere sahiptir.⁹³

Mardin’in din sosyolojisine ilgi duyması, bu alanda çalışmalar yapmaya yönelmesinin sebebi; farklılıklar arz eden toplum yapılarından hareketle Türk toplumunda İslam dininin yeri ve önemi, İslam’la birlikte yeryüzünde yaşayan diğer dünya dinlerinin toplumdaki etkileri gibi konular olmuştur. Dinin toplum üzerindeki etkilerinin doğru şekilde anlaşılması için Din Sosyolojisi ile diğer ilimler ortak hareket etmeli, özellikle Din Sosyolojisi vasıtasıyla din konusu toplumda karşılandığı şekliyle ele alınmalı ve psikolojik, sosyolojik, tarihi boyutları bir bütün olarak incelenmelidir. Böyle bir araştırma ve değerlendirme çalışması neticesinde, dünya dinlerinin bulundukları coğrafyada hâkim olan değer ve yargılara göre farklılık arz ettikleri ve toplum üzerinde kendine özgü sosyolojik etkileri olduğu sonucuna varılacaktır.⁹⁴

⁹⁰ Mustafa Günerigök, *Türkiye’de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007, s. 5.

⁹¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.79-97.

⁹² Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 169.

⁹³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.79-97.

⁹⁴ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 237-239.

Din sosyoloğu olarak Mardin, din ve toplum arasındaki iletişimin sebep ve sonuçlarını, birbirlerine etkilerinin neler olduğunu açıklamaya ve anlatmaya yönelik çalışmalar yapmıştır.⁹⁵ Mardin, çalışmalarında dinin doğru veya yanlışlığını, dinin kaynaklarını ve vahyi tartışma konusu olarak ele almamakta, din ve toplum etkileşimini konu edinmektedir.⁹⁶

Mardin'e göre sınırları belirlenmiş, genel geçer tek bir Din Sosyolojisi olmamakla birlikte her sosyoloğun kendi düşünce yapısı ve olaylara yaklaşım tarzı sonucunda kendine özgü bir Din Sosyolojisi yaklaşımı bulunmaktadır. Onun Din Sosyolojisi anlayışına göre, yapılan çalışmalar daha çok yeni ve özgün şekilde ortaya konularak yapılmalıdır.⁹⁷

Weber ve Durkheim dinin işlevlerine dair çalışmalarda bulunmuştur. Weber, Doğu ile Batı toplumlarının farklılıkları açıklamak için dini kullanmıştır. Durkheim ise dinin sosyal dayanışmadaki rolünü belirtmeye çalışmıştır.⁹⁸ Şerif Mardin'in; Freud, Marx, Durkheim'ın görüşlerinden de etkilendiği söylenebilir.⁹⁹ Mardin'in, din sosyolojisine yaklaşım tarzı Durkheim da olduğu gibi merkezine toplumu alan ve toplumu ilgilendiren disiplinlerden, toplumsal problemlerden hareketle oluşturulmuştur. Din sosyolojisini, Weberci düşünce anlayışından hareketle dinlerin taraftarları tarafından şekillendirilmiş bilim dalı olarak tanımlamaktadır. Din sosyolojisine yaklaşım tarzı Durkheim ve Weber'e benzemekle birlikte, toplumu ilgilendiren tüm disiplinlerden, toplumsal problemlerden hareketle merkezine toplumu alarak çalışmalarına yön vermiştir. Mardin'in Din Sosyolojisi için tamamen Durkheimcı veya Weberci denilmesi de doğru bir nitelendirme değildir. Din sosyolojisi yaparken mevzulara yaklaşım tarzı sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel alanlar gibi toplum ve toplumu ilgilendiren tüm husus ve alanların dikkate alınması gerektiğini ve bu hususlardan bağımsız olarak bireylerin duyuşal ve bilişsel alanlarının dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁰

Mardin'in, Din Sosyolojisi anlayışının temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkmış ve ortaya çıkmaya devam eden tarikat ve cemaat gibi İslami hareketlerin ve bu

⁹⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 29–30.

⁹⁶ Mustafa Günerigök, “Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi”, s. 177.

⁹⁷ *age.* s.169–170.

⁹⁸ Vefa Adıgüzel, *Şerif Mardin Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s. 63–66.

⁹⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 41–42.

¹⁰⁰ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 169–172.

hareketlerin merkezinde yer alan karizmatik liderlerin ve bu yapıların diğer pek çok etkisinin neden ve sonuçları hakkında değerlendirme çalışmaları yatmaktadır. 1980 yılından itibaren Türkiye'deki İslami hareketleri ele alan Mardin'in gündemi iki farklı konu başlığına odaklanmaktadır. Bunlar Cemil Meriç'in kendisine öneride bulunduğu ve araştırılması gereken bir konu olduğunu belirttiği Nurculuk, Bediüzzaman Said Nursi olayı ve Nakşibendilik Tarikatı olmuştur. 1980'li yılların başlarında bu iki konu hakkında araştırmalarını ortaya koyan Mardin'in asıl amacı İslam coğrafyasını geçmişten günümüze tarihsel süreçte araştırmak ve incelemek, İslam dininin politik, sosyal, kültürel boyutlarını değerlendirmektir.¹⁰¹

Geleneksel toplum yapısından modern şehir hayatına geçen insan, kalabalık toplumlar olarak yaşamaya başlayınca daha fazla kural ve ilkelere ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu ihtiyacı ise ulu olan, yüce olan tanrının otoritesi ile koymayı uygun görmüştür. Dolayısıyla insan kurumsallaştırılmış bir din olmasa da kendisine bir inanç yaratmış, bu inanç sisteminden hareketle dinleri meydana getirip toplumsal kurallar ortaya koymuştur. İnanç, yeryüzündeki tüm insanların ihtiyacıyken, din daha çok düşünsel yapımıza uygun düşecek şekilde tercihen içerisinde yer alınan bir yapıdır. Kural ve ilkelere ihtiyaç duyan insan, bir dine mensup olmakla kalmamış aynı din içerisinde yorum ve düşünce farklılıkları da ortaya koymuştur. Mardin'e göre din sosyolojisinin asıl amacı, dinlerin içerisinde ortaya çıkan yorum ve düşünce farklılıklarının doğruluğunu veya yanlışlığını sorgulayıp ilahiyyat, nübüvvet, semiyat yönünden ele alıp incelemek değildir. Din Sosyolojisinin asıl amacı, toplumu referans alarak dinin toplum üzerindeki etkilerini irdelemek, toplum alanında dinin ne konumda olduğunu sorgulamak, dinin toplum üzerindeki etkilerini ve beraberinde getirdiği problem alanlarını ortaya koymaktır.¹⁰²

2.4. İSLAM'IN SOSYOLOJİK DURUMU

Mardin, İslâm'ın bireylerin dini inançlarına ve bu inançlarında toplumsal eyleme olan etkisini ele almıştır.¹⁰³

¹⁰¹ Alim Arlı, "*Şerif Mardin Eleştirel ve Anlamacı Bir Sosyal Bilim Zanaati*", <https://www.youtube.com/watch?v=jWVZKOj-K98>, 2021.

¹⁰² Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s.169.

¹⁰³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 67.

Cahiliye Döneminde kabilecilik anlayışının yaygın olduğu kültürel ortamda, İslam dini ortaya çıkmış ve önceden mevcut olan aşırı tutum ve davranış yapısının üzerine kendisini inşa etmeye çalışmıştır. Bu dönemde çeşitli dinsel inanışların bir arada yaşaması, insanların dinlerini özgürce yaşadıkları bir ortamın varlığı ve İslam’ında böyle bir ortamda oluşması toplumsal bir olay olarak nitelendirilebilir. Dinin, İslam toplumu üzerinde kişiliğin korunmasına yardımcı olma ve toplumda ahlaki düzenlemeler getiren bir yapı olma özelliğinden hareketle, İslam insanlara “emri bil maruf nehyi anil münker” tutum ve düşüncesiyle yaklaşmaktadır. Bu düşünceden hareketle toplum iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış ayırt ederken kişisel dürtü ve hazlarından ziyade İslam’ın emrettiği ve topluma yerleşmiş olan kuralları esas almaktadır.¹⁰⁴ İslam ümmetinin tutum ve davranış örüntülerini oluşturmada esas aldığı unsurlar Kuran ve sünnettir. Naslarda belirtilen emirler vasıtasıyla İslam ümmeti, tutum ve davranış biçimlerine şekil vermekte, günlük yaşamda ortaya koyduğu tüm iş ve oluşlarda dine bağlı bir şekilde hareket etmektedir.¹⁰⁵

Mardin’e göre, İslam toplumlarında değerlerin yerine normlar geçmektedir. İnsan, günlük yaşamında kişisel planlarını biraz daha geri planda bırakıp toplum normlarına göre hareket eder. Dolayısıyla böyle bir ortamda yaşanan buhranlar Batılı bir kişinin çözdüğü şekilde olmayacaktır. 1959’da 11 milletin 6–14 yaşları arasındaki çocukları üzerinde yapılmış bir araştırmada sorulan, "siz nesiniz?" (What are you?) sorusuna, İslam toplumlarında yetişen çocuklar cevaplarında dinsel bir nitelik zikretmişlerdir. Mardin, anket çalışmasının sonuçlarından hareketle İslami kültürün bireyleri nasıl bu derece İslamlaştırdığının üzerinde durulması gerektiğini belirtmiştir. Fakat bu konuda yapılmış çok fazla araştırma olmadığından E:Erikson’un kimlik geliştirme sürecinden hareketle varsayımlarda bulunarak durumu izah etmeye çalışmıştır.¹⁰⁶

Mardin, İslâm toplumlarında kişinin kendisine bir kişilik imal etme sürecinde dinin Batı’dakine göre, daha çok etkili olduğunu düşünmektedir. Erikson modeli açısından bu düşüncesini ele almaya çalışan Mardin’e göre benzer özellikte olan bunalımların çözüm yolları her toplumda farklı şekiller almaktadır. Toplumsal yapı ve kültür bu çözüm yollarına yön vererek kişiye farklı imkânlar sunmaktadır. E. Ericsson’a göre doğumdan ölüme kadar geçen süreçte insan yaşamı sekiz gelişim evresine

¹⁰⁴ *age.* s. 68–80.

¹⁰⁵ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 182.

¹⁰⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 80–81.

ayrılmaktadır. İnsanın topluma faydalı birey olabilmesi, kendini gerçekleştirebilmesi bu evreleri sağlıklı şekilde atlatmasıyla mümkündür. Ericsson'un güvene karşı güvensizlik olarak ele aldığı ilk gelişim evresi yeryüzündeki tüm insanların ortak gelişim evresi olarak kabul edilmekte ve bu evrede çocuğa temel değerler aşılanmaktadır. İkinci evre olan bağımsızlığa karşı utanç ve şüphe evresinde, İslam toplumu çeşitli sebeplerle diğer toplumlardan ayrılmaktadır. İslam'ın gerektirdiği ilkeler gereği kişide bu evrede bağımsızlık duygusundan çok utanma duygusu gelişir. Ümmet anlayışına sahip olmak, kişinin kendi özgür iradesinden çok toplumun iradesine sahip olmayı ve topluma göre utanmayı veya bağımsız olmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla bu dönemden itibaren kişide geliştirilen utanma duygusuyla birey, toplumun hoş karşılamayacağı tutum ve davranışlarda bulunmaktan korkar, utanır ve çekinir. Mardin, bu durumu daha iyi ifade edebilmek için 'takiyye' kavramını kullanmaktadır. Bu evreden sonra sırasıyla girişkenliğe karşı suçluluk duyma, başarıya karşı aşağılık duygusu, kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası evreleri gelmektedir. Kimlik evresi yaklaşık olarak bireyde buluş çağına denk gelmektedir. Bu dönemde, çocuk, kimlik bunalımı sorunuyla karşı karşıya gelmekte ve arayış içine girmektedir. Bu evrede İslam dininin gerektirdiği kişilik yapısına uygun olarak kimlik bulma endişesiyle birey kendi hemcinslerinin toplumdaki görev ve sorumluluklarına göre kendisine şekil vermeye çalışmaktadır.¹⁰⁷ Mardin'e göre önemli olan bir hususta bireyin yetiştiği ortamda saygı duyduğu veya sevdiği biriyle kendini özdeşleştirmesidir. İslam toplumlarında saygı duyulan veya sevilen kişinin günlük hayatında abdest alması, namaz kılması veya diğer dinsel davranışları çocuğu da o davranışları sergilemeye itecektir. Böylelikle İslami hayatın gerekleri hakkında bilgilerinin çoğunluğunu kendisini özdeşleştirdiği kişi veya kişilerden alacaktır.¹⁰⁸

Belli gelişim dönemlerinde yerine getirmekle sorumlu olduğumuz görevlerimiz vardır. Bu dönemlerdeki kimlik kazanımının sağlıklı olabilmesi için kişilerde denge sağlanmalıdır. Dolayısıyla Mardin'in üzerinde durduğu konulardan biri de "denge" olmuştur. Her birey doğduğu andan itibaren dolaylı ve aşamalı şekilde kimlik kazanımı için denge kontrolü sağlamaktadır. Kişilerin şahsiyetlerinin dengesini sağlamanın yolu bireyin kendine has, kendine özgü kişilik oluşturmaya çalışmasıyla elde edilir. Çocukluk ve buluş dönemini sağlıklı şekilde atlatıp sonraki dönemlere ulaşan birey aşamalı olarak

¹⁰⁷ *age.* s. 81–84.

¹⁰⁸ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 85.

bir kimliğe bürünmekte ve bu şekilde ideolojilere hayatında yer vermektedir. Hayatını belli dönemlerden geçirerek sürdüren insan, elbette tüm dönemleri kusursuz şekilde atlatmayacak dönemsel zorluklar ve dönemsel bunalımlarla da karşı karşıya kalacaktır. Hangi dönemde olduğu fark etmeksizin kişinin karşılaşmış olduğu tüm bunalımlara cevap veren yapı ve sistemler devreye girip bireyleri siyasi veya sosyal ideolojilere yönelterek kişilerin sorunlarına cevaplar bulmaya ve kimlik oluşturmaya yardımcı olacaktır.¹⁰⁹

İslam dini, toplumda örgütlenme şekillerinden bazılarını kabul etmez. Mardin bu örgütlenme şekillerinin Durkheim'in ikincil yapı olarak tanımladığı fertle devlet arasında kalan kuruluşlar olduğunu ifade eder. İslam toplumlarında Batıda olduğu gibi fert ve devlet arasına giren kuruluşlar yoktur. Dolayısıyla bu yapıların İslam toplumlarında olmayışı pek çok problemi beraberinde getirmektedir. Bu durum insanları bu kuruluşların yerini dolduracak bir arayışa sevk eder. Batı'da ikincil yapıların üstlendikleri bu fonksiyonu İslam toplumlarında ümmet yapısı üstlenmektedir. Ümmet iyiyi emreder ve kötüyü yasaklar. Dolayısıyla dışa doğru dönük olan insan, herhangi bir konuda ne yapması gerektiğinin cevabını toplum normlarında arar.¹¹⁰

İslam toplumunun ümmetçi yapısını sosyolojik açıdan ilk inceleyen Gardet'tir. Gardet'e göre İslam toplumlarını cemaat haline getiren bir bağ mevcuttur ve her Müslümanda bu cemaat bilincine ve değerine rastlanır. Cemaat bilinci, Batı Avrupa'daki ikincil yapıların Türk toplumunda temsil eden yapısal unsurdur.¹¹¹ Mardin'e göre ulema geleneğinin olmaması bir eksiklik olduğu gibi Türkiye'yi, din adamlarının kurumsal destek imkânı buldukları İran ve benzeri ülkelerden ayırt eder. İslam dininin yaygın olduğu Türkiye'de, ulemanın olmayışı insanların din hakkında kendi beyanlarını oluşturmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla din konusu hakkında fikir sahibi olmayan kişilerinde bilgi sahibi olduklarını iddia ederek din alanına yönelmelerine yol açmıştır.¹¹²

Mardin, toplumda oluşan gruplaşma ve sınıf ayrımlarının oluşum sürecinde her bireyin kendine kimlik edinmesinin önemli rol oynadığını belirtmektedir. Bireyde oluşan kimlik bilinci toplum içerisinde kişinin hangi grupta, hangi sınıfta veya hangi konumda yer alacağına olanak sağlamaktadır.¹¹³ Mardin, İslami inançları ile diğer inanç ve

¹⁰⁹ *age.* s. 26–27.

¹¹⁰ *age.* s. s. 76–79.

¹¹¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 76–77.

¹¹² Şerif Mardin, *İslam ve Sekülerizm*, s. 162.

¹¹³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 125.

davranışlar arasında ki uyumluluk düzeyini analiz edebilmek için İzmir ilinde bir işçi grubuna düzenlediği anket sonuçlarından hareketle değerlendirmelerde bulunmuştur. Ankette politikacıların dindarlık düzeyinin önemli olup olmadığı, deneklerin kendilerini İzmirli, geldiği yerin bir adamı, Müslüman, işçi veya Türk olarak mı gördükleri, gelecekte beklentileri, içerisinde yaşanılan toplumu nasıl algıladıkları gibi sorular yer almıştır. Araştırma verilerine bakıldığında ankette yer alan işçilerin yaklaşık yüzde 40'ı sosyal kimliğini “Müslümanlık” tan aldığını belirtmiştir. Ayrıca politikacıların dindarlık düzeyinin önemi hakkında ağırlıklı olarak “mühim ve çok mühim” şeklinde yanıtlamışlardır. Yaşanılan çevreyi nasıl algıladıkları sorusuna ise çoğunluk din kardeşi cevabını vermiştir. Önemli olan İslam toplumunda birlikte namaz kılabilme. Bu düşünceyle birlikte “insanın arkadaşlarının dindar olması önemlidir”, “çocuklara din eğitimi verilmelidir”, “mahalle insanın ahlakını kontrol eder” şeklinde tutarlı bazı davranışlarda gelmektedir. Mardin, işçi grubuna uygulamış olduğu anket sonuçlarına göre insanların kendisini Müslüman olarak görmesiyle birlikte inançlarının da tutarlı oldukları ve İslam'ın toplum üzerinde etkili olduğu sonucuna varmıştır.¹¹⁴

Bireylerin kişilik yapılarının birleşimiyle meydana gelen toplumsal kişilik aracılığıyla toplumda süreklilik arz eden hareketlilik ve değişim söz konusudur. Toplumsal kişilik sürecinde yaşanan değişimler, bireylerin beklentileri ile birlikte her çağda farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişim içerisinde kendisine yaşam alanı oluşturmaya çalışan kişi, zamanla kendi kişiliğinden ödün vererek toplumun ortak kişiliğini ve o toplumda oluşmuş olan sembol ve simgeleri ön plana çıkararak kişiliğini bu sembol ve simgeler etrafında oluşturup, geliştirmeye çalışacaktır.¹¹⁵ Toplamlar, kendi yapıları içerisinde iletişim dili oluşturmuştur. Toplamların kendi aralarında oluşturdukları bu iletişim dili nesiller arası kültürel aktarım görevi üstlenmektedir. Her birey dünyaya geldikten sonra ait olduğu toplumun yapısını, değerlerini öğrenmek için oluşturulmuş olan ortak iletişim dilinden yani simgelerden istifade ederek, o toplum içerisinde kalıplaşmış öğeleri kendi benliğine yerleştirmektedir. Dolayısıyla Mardin bu aktarımdan hareketle toplumu teşbih sanatına benzetmektedir. Her bireyin kendi benliğine aktardığı ortak öğeler birçok ihtiyacımızı giderirken veya sorumluluklarımızı yerine getirirken kendiliğinden yürürlüğe girmekte ve günlük yaşamımızda pek çok alanı otomatik şekilde

¹¹⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.163.

¹¹⁵ *age.* s. 125.

organize etmektedir.¹¹⁶ Simgeler, toplumsal bir araç olarak insanlar arası kültür aktarımında önemli işleve sahiptir. İslam dini, bireye edinmeye çalıştığı yeni kimliğinde İslam toplum yapısına uygun düşecek şekilde semboller sunarak, iyi bir Müslüman kimliği ve kültürü oluşturmaya ve hem sosyal hem de Allah'la olan ilişkilerinde sağlıklı iletişim sağlamasına yardımcı olacaktır.

2.5. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YAPI VE KÜLTÜR

Mardin'e göre Osmanlı Devleti'nde merkezden bağımsız şekilde işleyebilen ve mülkiyet haklarına dayanan toplumdan söz etmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'ni Batıdan ayıran en önemli özellik geleneksel değerlerle yöneten gruba itaat eden, hukuki kuralların, düzen ve yasaya uygun durumların olmadığı geleneksel bir otorite biçimi olmasıdır. Patrimonyalizm olarak adlandırılan bu otorite biçimi Orta Çağ Avrupa'sında görülürken Osmanlı ve Türkiye'de de yaygın olarak kullanılan bir prensip olmuştur.¹¹⁷ Osmanlı devlet yapısında avam ve havas şeklinde ikiye ayrılmış halk tabakası bulunmaktadır. Avam sınıfına tabi olanlar genellikle geçim kaynağı tarım olan, devlet tarafından vergi alınan, şehir hayatından uzak olan kimseler iken, havas kesim şehirde yaşayan, kültürel donanıma sahip kimselerdir. Geleneksel değerlerle yönetilen Osmanlı Devleti'nin toprak işleyiş yapısında toprağa ait tüm haklar devletin elindedir. Padişahın yetkisinde olan devlet toprakları, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda avam tarafından işlense de Osmanlı'nın farklı dönemlerinde bu işleyiş tarzında değişikliklere gidilmiştir. Tımar, iltizam usulü gibi çeşitli yöntemler karşılığında işleyen topraklar ekonomide yaşanan gerilemeyle birlikte devletin zarar görmesine yol açmıştır. Osmanlı, her ne kadar ekonomide güçlenmek yerine gerilemeye girmişse de devlet içerisinde arpalık sistemi her zaman devam etmiş, devletin kalkınması için alternatif kalkındırma yolları aranmamıştır.¹¹⁸

Lale Devri ile birlikte farklı alanlarda birçok yenilik yapılmış olsa da henüz halka tanınan haklardan tam olarak bahsetmek mümkün değildi. Tanzimat Dönemi Batılılaşma hareketlerinde gayrimüslimlere tanınan haklar yanında askeri, ekonomik gibi farklı alanlarda yapılan reform hareketleri de olmuştur. Kendi içerisinde çıkmaza giren sosyal

¹¹⁶ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 181.

¹¹⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.106–115.

¹¹⁸ *age.* s.106,112,126.

hayat; toplum katmanları arasında belli başlı çelişkilere, ayrılıklara kapı aralamıştır. Yaşanan tüm gelişmelere rağmen yapılan reform hareketleri yetersiz kalmıştır. Tazminat Fermanının yetersiz kalması ve Batının vermiş olduğu baskıdan dolayı da Islahat Fermanı yayımlanmıştır. Eşitlik ilkesi gereği din farkını ortadan kaldıran Islahat Fermanı, Müslümanların toplumdaki itibarını sarsmıştır. Mardin'e göre Islahat Fermanı yayınlanana kadar Müslümanlara her zaman ayrıcalıklar tanınmıştır. Fermanın yayınlanmasıyla birlikte sadece Müslüman tebaadan oluşan bir Osmanlı Devleti yerine, karma dinlerden oluşan bir Osmanlı vatandaşlığı oluşturulmak istenmiş ve din farkı gözetilmeden herkesin eşit haklara sahip olmasıyla Müslümanlar imtiyazlı bir sınıf olma özelliğini kaybetmiştir.¹¹⁹

Avrupa'da yaşanan tüm gelişmeler, düşünceler, fikirler Türk coğrafyasında hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Avrupa düşünce sistemi ile karşılaşan Türk milleti özellikle genç nüfus, Batı kültürü karşısında kendilerini geri kalmış, çağdaş olmayan bir sisteminin içerisinde hissetmektedirler.¹²⁰ Kültürel değişikliğe tepki gösteren, ilerlemenin yegâne yolunun kültürün yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunanlar, Türk – İslam kültürünün yok edilmiş ve ilerleme yolunda kendi kültür ve değerlerinden faydalanılmadığını savunmuşlardır. Fakat Şerif Mardin eski kültürün yok sayılmış olduğu düşüncesine katılmaz. Ona göre Batılılaşma yolunda geçmişten faydalanılmış, Osmanlı kültür ve değerleri çağa uygun şekilde yeniden yorumlanmıştır. II. Mahmut'un tahta çıkmasından itibaren faaliyete geçen modernleşme çalışmaları kapsamında Batıdan, hemen hemen her alanda faydalanma söz konusu olmuşken, İttihat ve Terakki döneminde Batının hangi alanlarından faydalanılacağı ayrımı yapılmaya başlanmıştır. Mardin'e göre önemli olan Batıdan alınan fikir, düşünce, kültür, askeri unsurlardan Osmanlı'nın nasıl faydalanmaya çalıştığı ve daha da önemlisi bu sürece nasıl başladıkları, nasıl karar verdikleri ve süreç de karşılıklarına çıkan şeylerin neler olduğudur.¹²¹ Mardin, Osmanlı Batılılaşma hareketleri içerisinde II. Abdülhamid'e bir parantez açar ve onu hanedanlık içerisinde Batı kültürüne hâkim ve bu kültürü anlayan padişah olarak nitelendirir. II. Abdülhamid'in askeri, eğitim, bilim, teknik alanında Batıyı örnek almasını da bu durumun sebebi olarak gösterir. Abdülhamit, Batıyı örnek alma

¹¹⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.16–17.

¹²⁰ *age.* s. 98–99.

¹²¹ *age.* s. 13–19.

hususunda askeri, eğitim, bilim gibi belirtilen yönlerinin alınması gerektiğini, kültürel unsurları model almanın doğru olmadığı düşüncesinde olan bir isimdir.¹²²

Osmanlı'nın gerilemesine neden olarak görülen idari alandaki hataların telafisi, Almanya'da ortaya çıkan ve devletin çıkarlarını diğer bütün çıkarlardan üstün gören, sıkı merkeziyetçi olan Kameralizm düşüncesini benimsemekten geçmekteydi. Kameralizm sayesinde, dağılmak üzere olan Osmanlı Devleti'nin bir arada tutulabileceğine inanılmıştır. Bu düşünceye göre önemli olan akademik bilgiler üreterek, sorunlara uygun şekilde çözümler getirebilmek, halkın eğitim seviyesini, ekonomik refahını üst düzeye çıkarmaya çalışmaktır. Güçlü devlet, güçlü halk sınıfı ilkesine dayanmakta olan bu sistemle karşılaşan Osmanlı Devleti'nde dış politikadan sorumlu olan devlet bürokratları bu düşüncenin kendi idari yapılarına uygulandığı takdirde Osmanlı Hanedanlığında bir ilerleme yaşanacağını ve hataların telafisinin bu şekilde giderilebileceğini ifade etmişler ve Kameralist sistemi Osmanlı'da uygulamaya başlamışlardır. Osmanlı'da diplomatların adım atması ile başlayan Kameralist düşünce zamanla değişime uğramış ve özgürlükçü anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²³

Belli bir hiyerarşi çerçevesinde ilişkilerini sürdüren Osmanlı Hanedanlığının özgür düşünce anlayışını benimsemesi, İbrahim Müteferrika aracılığıyla getirilen matbaayı ve daha sonrasında kitap ve gazete kullanmaya başlamasından sonra hoca-talebe, padişah-halk arasında yaşanan itaatkâr ilişki yapısında farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bunun sonucunda özgür, hürriyetçi bir yaklaşımın benimsenmeye başlamış ve bunun sonucunda hiyerarşik yapısında sarsmalar meydana gelmiştir. Matbaa, kitap, gazete gibi kültürel değişikliğe etkisi olan kaynakların yaygınlık kazanmasıyla halk, düşünce ve fikirler üretmeye, ürettiği bu fikirleri kullanmaya, yanlış bilgileri tespit edip, bu bilgilerin ortadan kaldırılmasına katkı sağlamıştır. Mardin özgür düşünce, yeni fikri hareketlilik konusunda matbaa ve kitap kültürüne büyük önem atfederek kitapların, farklı eserlerin halk arasında yaygınlık kazanmasıyla otorite olan kişiden alınan kati bilgi yerine okuyarak anlatma metodunun yaygınlık kazandığını belirtmiştir. Dolayısıyla kitap ve matbaa özgür düşünmeye katkı sağladığı gibi edebiyat alanının da yaygınlık kazanmasında rol oynamıştır. Bu durum Osmanlı yönetiminde fermanların imzalanmasına neden olmuştur. Özellikle de Tanzimat Fermanının imzalanması Osmanlı

¹²² *age.* s. 17–18.

¹²³ *age.* s. 84–85.

halkının kendi kültürel değerlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu sebeple ileride İslami değerleri tekrardan yaşatma çabasına girilmiştir. Bu çaba ileride İslamcılık kavramı ve İslamcılık hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁴

2.6. MARDİN'İN OSMANLI VE İSLAM'A BAKIŞI

Toplumsal varlık olarak insan her zaman inanma ihtiyacı duyarken, var olduğu yerde bir din anlayışı hâkim olmuştur. Toplamlar, her ne kadar zamanın ve çevrenin değişmesiyle inandıkları dini düşüncelerde farklılık gösterebilir de dini düşünce ve duygu her zaman hâkim olmuştur. Hangi şartlar altında olursa olsun toplumlar üzerinde dinin etkisinin olduğu hatta bazı zamanlarda dinin toplumların büyüüp gelişmesinde rehber olduğu dönemlerden de söz edilebilir. Mardin, toplum yapılarının zaman içerisinde farklılaşması ve bu farklılıkların zamanla bir merkezde toplanmasını, geleneksel İslam anlayışından uzaklaşarak modern İslam anlayışının benimsenmesi olarak tanımlamaktadır. Derebeyliklerin önemini kaybetmeye başlaması ve zamanla yok olması, Batı Avrupa'da Aydınlanma Çağı'nın başlaması ve buralarda yaşanan farklı alanlardaki inkılaplar geleneksel İslam anlayışından sıyrılıp toplum ihtiyaçlarına göre şekillenen din anlayışının oluşmasına neden olmuştur.¹²⁵

Mustafa Kemal Atatürk'ün topluma katkıları çok fazla olmuştur. Atatürk, ilk dönemlerde var olan tarikat ve din bilginlerinin düşünce ve fikirlerinin ve toplumda yaratmış oldukları düşüncelerin etkisinde kalmamıştır. Durkheimci bir tavır sergileyen Mustafa Kemal, toplumun ve dolayısıyla devletin modern anlayışa sahip olabilmesi için dini düşünce ve duyguların ikinci sıraya atılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre modern devlet direk olarak dinden beslenmemeli aksine din ile desteklenmelidir.¹²⁶ Dinle desteklenen modern devlet yapılarında her toplum kendi kültür ve değer yapısına göre din anlayışını ve inanış biçimini şekillendirirken, yeni ulaşım ve haberleşme yollarının açılıp yaygınlık kazanmasıyla, değişen yaşam şartlarına göre şekil alan inanma biçimlerinde azalma görülmektedir.¹²⁷ Şerif Mardin'e göre, Atatürk'ün bu şekilde bir tavır sergilemesinin arkasında yatan neden İslam dininin ön planda olduğu ve toplumun din kurallarına göre yönetildiği bir toplumda, halkın kendine özgü düşünce sisteminin

¹²⁴ age. s. 84–93.

¹²⁵ age. s. 27–28.

¹²⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 201–202.

¹²⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 25.

olmaması ve halka özerk anlayış imkânı verilmemesidir. Bu sebeple Atatürk, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının uygun olacağı düşüncesinden hareketle 1924 yılında laiklik çalışmalarını başlatmıştır. Fakat laikleşme hareketlerinin başlaması dine sıkı sıkıya bağlı olan kesimin sahip olduğu düşünce yapısını değiştirememiş, hatta 1925 yılında gerçekleştirilmiş olan Şeyh Sait İsyanı gibi isyan hareketlerinin başlamalarına yol açmıştır.¹²⁸ XIX yüzyılda sivilleşme, entelektüelleşme, tarikatların gelişimi gibi toplumsal hareketler Türk ve İslam dünyasında yer alan önemli gelişmeler olarak Mardin tarafından ele alınan konulardır. XIX yüzyıla kadar din bilginlerinin, din görevlilerinin ön planda olması farklılaşma ve yenileşme hareketlerinin başlaması ve yaygınlık kazanmasıyla birlikte popülerliğini, toplum üzerindeki işlevlerini kaybetmeye başlamıştır. Mardin, Türk-İslam hayatındaki sivilleşme harekâtı sayesinde medrese eğitimi almayan bir şahsın bile İslam dini hakkında özgün fikirler oluşturmaya başladığını, entelektüelleştirme harekâtı kapsamında İslam'ın felsefe ile değerlendirilip, yorumlandığını ifade etmiştir.¹²⁹

Kuruluş Dönemi, Osmanlı'dan XIX yüzyıla kadar geçen süreçte Batı ile ilişkiler yaşansa da, 19. Yüzyıldan sonra Batı etkisinin kendisini hissettirdiğini söyleyebiliriz. Fakat bu etki daha çok askeri alanda yaşanmıştır. Katıldığı savaşları kaybeden bir devlet teşkilatı aldığı yenilgiler karşısında Batının üstün olduğunu kabul ederek askeri alanda yenilikçi bir hareket başlatmıştır. Askeri alan dışında eğitim, kültür gibi farklı alanlarda batının üstün olarak kabul edilmesi XIX yüzyıldan sonra meydana gelmiş ve Batı felsefesi Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine kadar gelerek yeni boyutlar kazanmıştır. Mardin, dinin devlet üzerinde etkili olup olmayacağını belirleyen etkenlerin temelinde sosyal ve siyasi durumların olduğunu dile getirmiştir.¹³⁰

¹²⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 121–128.

¹²⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.141–151.

¹³⁰ *age.* s. 50–51.

BÖLÜM 3: ŞERİF MARDİN'İN TOPLUM ANLAYIŞI VE BİLGİ SOSYOLOJİSİ

3. TOPLUM

Çalışmanın bu bölümünde, Şerif Mardin perspektifinden toplumsal yapıyı incelemede ele aldığı “sivil toplum”, “merkez-çevre”, “toplumsal sınıf”, “toplumsal olgu”, “kültür” gibi kavramlardan hareketle toplum anlayışı, bunun yanı sıra bilgi sosyolojisini ve bilgi sosyolojisinin dayandığı temel kavramları anlamaya ve değerlendirmeye yönelik açıklamalara yer verilecektir. Mardin, toplumun “sosyal strüktür” (sosyal yapı) ve “sosyal ilişkiler” şeklinde iki farklı yöntemle anlaşılabilceğini düşünmektedir. Sosyal strüktür yöntemi, toplumu anlama çalışmalarında sınırlılıklara sahipken; sosyal ilişkilerin herhangi bir sınırlılığı bulunmamaktadır. Sosyal yapı, yapılan araştırma ve incelemelerde araştırmacının daha yüzeysel bilgiler elde etmesine imkân tanırken, sosyal ilişkiler yaklaşımı ile araştırmacı, daha detaya inerek derinlemesine araştırma ve değerlendirme imkânı elde eder.¹³¹

Toplumların, merkezi yapısı ve belirli bir yönetim şekli vardır. Sözü edilen bu yönetim şekilleri yapıların toplumdan topluma ömürleri ve özellikleri farklılık göstermektedir.¹³² Toplum, eski ile yeniye ortak nitelikte birbirine benzetmedir. Yaşantılarımızı edinirken uymak zorunda olduğumuz değerlerin, anlayışların, davranışların, tutumların devamlılığının sağlanabilmesi rolünü üstlenmektedir. Geçmişten günümüze değişen şartlar ile ihtiyaçlarımızda değişimler söz konusu olsa da günlük hayatımızda yerine getirmekle yükümlü olduğumuz tutum ve davranışlar toplumun ortaya koyduğu ürünlerin sonucudur. Kültürel değerlerin, düşüncelerin, davranışların, tutumların nesilden nesle aktarımlarıyla toplumlara kılavuzluk eden bir rehber olarak iletişim ve etkileşim görevi üstlenerek bireylerin kendi davranışlarına belli bir biçim vermelerini sağlar.¹³³ Mardin, toplum yapısını analiz ederken geçmişten günümüze tüm teorilerin birlikte nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde bir gelişme ve değişim gösterdiğine dair görüşlerini ifade ederek; sivil toplum, merkez-çevre, semboller,

¹³¹ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 179.

¹³² Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s.34.

¹³³ *age.* s. 204–205.

değerler, kültür gibi kavramların toplumu anlamada kapsayıcı yönlerinden bahsetmektedir.¹³⁴

Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemlerine denk gelen XIX. yüzyılda toplum, küçük gelenek ve büyük gelenek şeklinde ayrıma tabii tutulmuştur.¹³⁵ Her ne kadar Cumhuriyete geçilmiş olursa da günümüzde toplum içerisinde bu tarz ayrımlar mevcuttur.¹³⁶ Mardin, Türk toplumunda hâkim olan iki farklı gelenek ayrımına açıklık getirmek için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Her milletin iki medeniyeti vardır: resmi medeniyet, halk medeniyeti... Başka kavimlerde resmi medeniyetle halk medeniyeti o kadar açık bir suretle ayırt edilemez. Türklerde ise, bu ayrılık ilk bakışta göze çarpar. Türklerde resmi lisandan, resmi edebiyattan, resmi ahlaktan, resmi hukuktan, resmi iktisadiyattan, resmi teşkilattan büsbütün başka bir halk lisani, halk edebiyatı, halk ahlakı, halk hukuku, halk iktisadiyatı, halk teşkilatı vardır.”¹³⁷

Atatürk dönemi reform hareketlerinde karşımıza çıkan değişimlerden biri toplumsal sınıf ayrımı üzerine olmuştur. Cumhuriyet öncesi dönemde, merkez ve çevre arasında kopukluğun olması halk ve siyasi otoritelerden oluşmuş farklı iki grubun oluşmasına sebebiyet vermiş olsa da, Cumhuriyetle birlikte avam ve havas olarak isimlendirilen grupsal ayırmadan halkın söz sahibi olduğu, eşitlik ilkesinin gözetildiği halkçılığa geçilmiş, böylelikle avam ve havas şeklinde ikili ayırım ortadan kalkmıştır. Reform hareketleri kapsamında ümmetçi şuurun yerine ulusa özgü olan devlet yapısına geçiş yapılmış, Türk toplum yapısının kişiliği yapılandırılmıştır. Türk yönetim yapısında yapılmış olan idari faaliyet değişiklikleri neticesinde toplumsal olaylara karşı gerekli müdahale Cumhuriyet yasaları ve kuralları çerçevesinde yapılarak, yaşanan gelişmeler ve aksaklıklar çağdaş şekilde çözüme kavuşturulmuştur.¹³⁸ Mardin, Türk toplum yapısı hakkında yaptığı değerlendirmelerde farklı etnik ve dini gruplar ve yapılar çerçevesinde örgütlenmiş bir ülkenin topraklarında tüm farklılıklara rağmen ortak uyumun olması gerekliliğinden bahsetmektedir.¹³⁹ Bu uyumun sağlanması için yaşadığı toplumdaki olaylardan hareketle toplum yapısına farklı nitelik kazandırmak, toplumlarda reform yapmak, toplumdan hareketle toplumsal proje gerçekleştirmek isteyen kişilerin, yapmak

¹³⁴ *age.* s. 77–117.

¹³⁵ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 28.

¹³⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 234–237.

¹³⁷ *age.* s. 23–25.

¹³⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s.206–214.

¹³⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s.77–117.

istediği değişimlerin ne olduğu, hangi yönde ve ne şekilde gerçekleştiklerini araştırmak olmuştur ve bu sanıldığı kadar kolay bir iş değildir.¹⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti reform hareketliliğini başlatan Atatürk'ün reform hareketlerinden bahsedecek olursak, dini eğitimin ön planda olduğu, belli bir şahsın merkezde olduğu, yönetimde siyasi güç olarak bu şahsın yasalarının ve ilkelerinin geçerli olduğu mutlak anlayıştan gözlemlerin, deney ve araştırmaların daha ön planda olduğu eğitim anlayışına geçiş yapılmıştır.¹⁴¹

Mardin'e göre sağlıklı toplum için eğitim önemli bir unsurdur. Eğitim, sosyalleşme mekanizması olarak insanlar arasında iletişim ve etkileşimi kolaylaştıran, aynı zamanda kültür, değer, fikir, düşünce birliği oluşturmada etkili bir yöntemdir. Daimicilik ve esasicilik şeklinde ezbere dayanan ve üretmeye, analiz ve değerlendirmeye dayalı olmayan, öğretmen merkezli eğitim sisteminden, çağdaş, düşünen, üreten, öğrencinin merkeze alındığı, herkesin eşit şekilde eğitim gördüğü eğitim modeline geçilerek toplumsal bütünlük sağlanmıştır. Mardin, her ne kadar toplumda birlik ve bütünlüğün sağlanması için eğitimin öneminden, eğitimde geline noktaı, çağdaş yaklaşımları bahsetse de, günümüzde bölgesel farklılıklardan dolayı eğitimde yaşanan fırsat ve imkân eşitsizliğinin varlığından da söz etmektedir. Toprak ve halk bütünlüğünün sağlanabilmesi ve daha mutlu bir ülke için bölgesel eğitim şartlarında var olan eşitsizliğin giderilmesi gerekliliğini vurgulayan Mardin,¹⁴² toplumun ilerlemesini ve muasır medeniyetler seviyesine çıkılmasının eğitim yoluyla başarılabileceğini belirtmektedir.¹⁴³

Öğrencilerin, sosyal sınıf ayrımı yapılmadan eşit şartlar altında çağdaş eğitim ve öğretime tabii tutulması, toplumun muasır medeniyetler seviyesine çıkması ve sağlıklı toplum inşa etmek için atılacak önemli bir adımdır. Eğitimde fırsat eşitliği sağlanmadığı takdirde ülkenin belli bir kesiminde yaparak, yaşayarak araştırmalar yapan, kendi öğrenmelerinden sorumlu bireyler yetiştirilirken diğer yarısında ezbere dayalı, esasic eğitim anlayışı ile üretmekten, yorumlamaktan, araştırmadan mahrum bırakılan ve toplumun diğer kesiminden geri kalan nesil yetiştirilecektir. Ekonomik veya farklı sebeplerden dolayı ortak paydada buluşmanın gerçekleşemediği toplumlar da, ilerlemeci anlayışa sahip toplum oluşturmak mümkün değildir. 1950 yılından önce yaşanan

¹⁴⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s.206-214.

¹⁴¹ *age.* s.206-214.

¹⁴² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 281-284.

¹⁴³ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 177.

savaşların sonucu başta ekonomik olmak üzere çeşitli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1950 yılı sonrası modernleşme çalışmaları kapsamında köyden kente doğru gerçekleşmiş olan göçler farklı mesleki alanları ortaya çıkarmış, halk arasında birlik ve bütünlük sağlanarak ¹⁴⁴ eşitlik ilkesinin önemi vurgulanmıştır.

Mardin’e göre, Türk toplumunda farklı sebeplerden ötürü ayrılık ve anlaşmazlıklar vardır. Bu durum halkın silahlanmasına ve kendini güvene almada silaha büyük bir değer ve önem atfetmesine yol açmıştır.¹⁴⁵

İrkçilik güvenlik sorunları, silah ve çatışmaya yol açtığı gibi siyasi bir problem alanı da teşkil etmiştir. İnsanları kültürel, ahlaki ve biyolojik özelliklerine göre kategorilere ayıran, toplumları felakete sürükleyen ırkçılığın altında yatan sebeplerin neler olduğu Mardin tarafından önemli görülen asıl sorundur. Kendisine ırkçı yaklaşım sergilenen insanlar, kendilerini aşağılanmış olarak hissetmektedirler. Onur kırıcı bu davranışın çözümü için de Türk toplumu içerisinde birbiriyle bağdaşık ortak kültür kimliği oluşturulmalıdır.¹⁴⁶ İrkçilik, insanlar arasında fiziksel özellik, inanış şekli, sahip olunan tutum ve değerler yönünden eşitlik olmadığını, üstünlük sağlama, hükmetme çalışmaları kapsamında insanların kendilerine tanıdıkları sosyal ve siyasi haklardır. Kendilerini, diğer insanlara göre üstün görerek ayırmaya çalışmak birlik ve bütünlük oluşturmaya engel oluşturan bir durum olmakla birlikte toplumsal bozulmaları, siyasi ve sosyal sorunları da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla tüm insanların eşit olduğu, birinin diğerine göre üstün olmadığı, ötekileştirme faaliyetlerine fırsat verilmeyecek toplumları ve ortak kültür kimliği oluşturmak toplumların üstlenmesi gereken zorunlu bir durum haline gelmiştir.

Mardin’in, toplum hakkında yaptığı çalışmalar da açıklamaya çalıştığı “vaziyet alış”, insanların belli bir durum veya davranış karşısında kendi davranış ve tutumlarından çıkarım yapma sürecidir. Vaziyet alışlar aracılığıyla insanlar, davranışlarına yön verebilmekte ve kendini bir kalıp çerçevesinde tanımlayabilmektedir. Bu durumu “muhafazakârlık” örneği ile açıklayan Mardin, kendisini muhafazakâr olarak tanıtan kişiye ait düşüncelerin belli bir ideoloji çevresinde toplanması ve benimsenen

¹⁴⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 273–274.

¹⁴⁵ *age.* s. 254–255.

¹⁴⁶ *age.* s. 347–354.

ideolojilerin bireylerde vaziyet alış olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁴⁷ Vaziyet alış, bireylerin günlük yaşamlarında psikolojik olarak ortaya koydukları, doğrudan gözlemlenmesi zor hatta mümkün olmayan duygu, tutum gibi içsel motivasyon sağlayan davranış örüntüleri ve kişinin duyguları, tutumlarından hareketle ortaya koyduğu davranışları sergilemesine rehberlik eden bir kavramdır.¹⁴⁸ Vaziyet alışlar neticesinde davranışlarına yön verebilen bireyler, sergiledikleri tutum ve davranışları daha iyi analiz etme ve değerlendirme fırsatı bularak kendisiyle barışık, kendi değer ve düşünce yapısını oluşturabilen bireyler olarak topluma olumlu katkılar sağlamaktadırlar. Kendini tanıma fırsatı bulan bireylerin, kendini gerçekleştirebilme olasılığı daha yüksek ve daha kolay şekilde oluşabilmektedir. Olumlu ve olumsuz yönlerini eleştirme fırsatı bulan birey, bu sayede hangi hedef ve kazanımlara ulaşmak istediğini, dünyevi hayattan neler beklediğini daha çabuk ortaya koyabilir.¹⁴⁹

3.1. TOPLUMSAL OLGU

Toplumsal olgu bireyin iradesi dışında olan ve sahip olduğu zorlayıcı güçle kendilerini bireye zorla kabul ettiren davranış, düşünce ve hislerdir. Davranış, düşünce ve hisler hem bireye hem de toplumun sahip olduğu kurallara etki eden dış faktörlerdir. Örneğin ahlak kuralları bireye etki eden bir dış etkindir fakat bu kurallar birey tarafından içselleştirilmediği sürece davranışlara yön veremez.¹⁵⁰

Toplumsal olgular, bireyin davranışlarını etkileme, kısıtlama veya düzenleme özelliklerine sahip olmalarından dolayı gerçektir ve nesneler gibi ele alınarak bilimsel şekilde incelenmelidirler. Fakat doğrudan gözlemlenemediklerinden dolayı incelenmesi kolay değildir, ancak etkileri çözümlenebilir. Toplumsal olgular incelenirken, ön yargılardan ve ideolojik bakış açılarından uzaklaşmak gerekir Olgular, bireylerin irade ve ihtiyaçlarında bağımsız olarak meydana gelirler. Ortaya çıkan olguyu anlayabilmek için ortaya çıkmasına neden olan başka bir olguya bakmak gerekir. Dolayısıyla her toplumsal olgunun sebebi bir başka toplumsal olguda aranmalıdır. Buradan hareketle olguların birbiriyle ilişkili olduğu sonucuna varılabilir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 14–15.

¹⁴⁸ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 187.

¹⁴⁹ *age.* s. 187–188.

¹⁵⁰ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Cenk Saraçoğlu (çev.), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51.

¹⁵¹ *age.* s.34-36

Zamanın ve şartların değişmesiyle toplumların sahip oldukları kültürel, sosyal, etnik, dini gibi pek çok unsur bireylerin istek ve ihtiyaçları doğrultusunda şekil değiştirmiş ve toplumsal olgu ismini almıştır. Zaman ve şartlar karşısında toplumu oluşturan unsurların da değişime uğramasıdır. Ülkemizde veya farklı toplumlarda tek bir kişi tarafından meydana getirilmiş herhangi bir olguyla karşılaşmak mümkün değildir. Bireylerin, toplumda takınmaları gereken tavır belirleyen unsur, ait oldukları toplumun beklenti ve istekleridir. Sürekli değişen dünyada, var olan olgular da değişime uğrayarak farklı olgular meydana getirmektedirler. Toplumsal olgu, toplumların arzu ve isteklerine göre geçmişten kendilerine aktarılan düşünce ve davranışların yorumlanmasıdır.¹⁵²

İnsan, yaşadığı çevreyi anlamakta zorlandığından olguları olabildiğince basite indirgemeyi kendisinde zorunlu görmüştür. Dolayısıyla simge ve semboller yaşadığı toplumu anlamada kendilerine yardımcı olur.¹⁵³ Semboller, toplumlarda ortak yaşamı simgeler ve yaşadığımız toplumda önemli bir yere sahip olan değerlerin neler olduğunu bilme ve hatırlama, nesneleri sınıflandırma işlevlerine sahiptir.¹⁵⁴ Her toplumun sahip olduğu değer ve kültür sistemi vardır. Sahip oldukları değer ve kültür yapısı içinde inandıkları semboller ve simgeler yer almaktadır. Semboller, yaşanan toplumdaki değerlerin neler olduğunu hatırlatma amacıyla kuşaklar arası aktarım görevi üstlenerek ortak yaşam alanı ve ortak kültür oluşturur.¹⁵⁵ Bu hususta Mardin'in vermiş olduğu "katil" örneğinden hareketle bir kavramın, düşüncenin, davranışın iyi veya kötü, doğru veya yanlış fark etmeksizin insan zihninde nasıl algılandığı önemlidir. "Katil" sözcüğü beraberinde "nefret edilmesi gereken bir insan" çağrışımı yaparken, "katil" sözcüğü kaldıkça "katile karşı nefret" müessesesi de kalacaktır. Dolayısıyla kuşaklar arası simge aktarımında söz konusu unsurlar, aynı anlam çerçevesinde sembollerin devamlılığını ve kültür aktarımı sayesinde toplumların devamlılığını sağlayan birer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁶

Toplumlar, kendi alt yapısında iletişim dili oluşturmuş ve bu iletişim dili nesiller arası kültürel aktarım görevi üstlenmektedir. Her birey dünyaya geldikten sonra ait olduğu toplumun yapısını, değerlerini öğrenmek için oluşturulmuş olan ortak iletişim

¹⁵² Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 74–75.

¹⁵³ *age.* s. 96.

¹⁵⁴ *age.* s. 98.

¹⁵⁵ *age.* s. 96–98.

¹⁵⁶ *age.* s. 90–111.

dilinden yani simgelerden istifade ederek, o toplumda kalıplaşmış öğeleri içselleştirmektedir. Her bireyin içselleştirdiği ortak öğeler, günlük hayatımızda kendiliğinden yürürlüğe girmekte ve yaşamımızı otomatik şekilde organize etmektedir.¹⁵⁷

Mardin, toplum devamlılığının sağlanması için sembollerin önemli bir unsur olduğunu ve tüm toplumlarda olduğu gibi Türk toplum yapısında da önemli bir yer tuttuğunu belirtmektedir. Günümüzde veya Osmanlı'da olsun farklı etnik ve dini gruplar her zaman var olmuş, bu farklı yapıların bir arada tutulması ve ortak kültür oluşturabilmeleri amacıyla ortak semboller geliştirilmiştir. Günümüz Türkiye'sinde var olan kültürel sembollerin geçmişleri Osmanlı Devleti'ne kadar uzanmaktadır. Milli Marş, milli birliği temsil eden bayrak gibi semboller toplumda yer alan farklı grupları ortak paydada birleştirilmektedir.¹⁵⁸

Toplumlarda farklı etnik ve dini grupların çeşitliliği aynı toplumda kültür çeşitliliğine yol açmaktadır. Mardin'e göre toplumlardaki bu kültür farklılığının giderilmesinde basın ve medyanın önemli bir yeri vardır. Basın ve medya aracılığı ile insanlar arası haberleşme imkânı sağlanır. Haberleşme ağının gelişmesi ile birlikte Batı felsefesini yakından tanıma imkânı bulan toplumda kopmalar ve sınıfsal ayrılıklar yaşanmaya başlamıştır.¹⁵⁹ Bu tarz sınıfsal farklılıkların sonucu olarak ortaya çıkan grupların birlik ve bütünlük içerisinde kalması adına milli birlik, vatandaşlık, bayrak, milli marş gibi sembollerden faydalanılmıştır. Kısaca Mardin, toplumlar arası, nesiller arası değer aktarımında sembollerin önemli yer tuttuğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Toplumun türü ne olursa olsun çağdaş toplum katılmaya dayanan bir topluluktur. Geleneksel toplum yapısında, çağdaş topluma katılma söz konusudur. Bu katılma da birey, çağdaş toplumla ortak paydada buluşmaya itilmektedir. Toplum yapıları içerisinde sosyal ağa bağlı olarak hiyerarşik sıralama şeklinde gruplaşmış bireyler mevcuttur. Sosyal yapılar içerisinde tutum ve davranışlarına yön veren bireylerin bazen ortak bir örüntüde davranmadıkları da aşîkârdır. Mardin, bu konuda "seçim" örneğini vermekte ve her ne kadar birey kendi sosyal grubuna bağlı kalmaya çalışsa da, ülkesinde siyasi amaçla yapılan bir seçim söz konusu olduğu zaman kendi sınıfı içerisinde özgün ve bağımsız bir şekilde oy kullanabildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla seçim örneğinden hareketle

¹⁵⁷ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 181.

¹⁵⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.263–264.

¹⁵⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 121–122.

Mardin, toplum içerisinde oluşan sınıf ayrımlarının belli bir düzeyde ortak hareket etmeye çalıştığını, aynı zamanda sınıftan bağımsız olarak gerçekleştirdikleri davranışlara sahip olduklarını ve bu durumun neden ve sonuçlarının açıklanması gerektiğini belirtmektedir. Mardin, günümüzde toplumsal olayların, toplumsal ilişkilerin, sosyal yapıların anlaşılması ve araştırılması konusunda gerekli bilim dallarının işlevlerini tam olarak yerine getiremediğinin tartışma konusu olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰

3.2. TOPLUMSAL YAPI

Toplumsal yapının tanımı üzerinde bir uzlaşma yoktur. Durkheim kavramı, Fransa'da farklılaşan sosyal yapının sosyolojik ve felsefi temellerini ele almak amacıyla kullanır. Yapı toplumsal kurumlar tarafından belirlenen sosyal ilişkilerden meydana gelmektedir. Levi Strauss'a göre toplumsal yapı, insan zihninin ürünüdür, Radcliffe Brown'a göre kişi kişiye olan sosyal ilişkilerin tümüdür. Ginsberg ise toplumu oluşturan sosyal grup ve kurumların meydana getirdiği kompleks olarak tanımlamaktadır.¹⁶¹

Toplumsal yapı, karşılıklı sosyal ilişkilerin kurulduğu aile, din, eğitim gibi toplumsal kurumların bütünleştiği bir düzendir. Her toplumsal kurum kendisine ait değerler içerir ve bu değerlerin nesiller arası aktarım görevini üstlenir.¹⁶² Toplumsal yapı, insanlar arası karşılıklı etkileşimle kurulmuştur. Toplumsal yapı, sosyal grupların karşılıklı tavırlarını ve bu tavırlardan hareketle toplumun alacağı şekil ve karakter etrafında geçen çekişmelerdir.¹⁶³

Bireysel farklılıklar, bireysel beklentiler, normlar ve toplumsal kontrol yapı üzerinde etkilidir. Bireysel beklenti ve farklılıklar yapıda değişim yaşanmasına olanak sağlar. Fakat yapıda sürekli bir değişimin yaşanması toplumu birbirine bağlayan bağların yok olmasına neden olabilir. Diğer taraftan normlar ve toplumsal kontrol, bireysel beklentilerin değişim taleplerine karşı gelerek yapının mevcut düzeninin devamının sağlanmasına yönelik bir çaba içindedir. Mevcut düzenin sürekliliği halinde yapı

¹⁶⁰ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, s.123-124.

¹⁶¹ Adem Efe, *Dini Gruplar sosyolojisi (Isparta Örneği)*, 1. Baskı, Dönem Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 21.

¹⁶² Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 5.Baskı, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 386.

¹⁶³ Adem Efe, *Dini Gruplar sosyolojisi (Isparta Örneği)*, s. 22.

canlılığını kaybedecektir¹⁶⁴ Yapıyı meydana getiren unsurlar birbirlerine doğrudan veya dolaylı şekilde karşılıklı ilişkilerde bulunduğundan yapının bir alanının değişip diğer alanların değişime uğramaması mümkün değildir.¹⁶⁵

Dolayısıyla beklentilere yönelik değişimin olması ve mevcut düzenin devamının sağlanabilmesi için bir denge kurulmalıdır. Bu denge kültür vasıtasıyla sağlanabilir. Kültü, hem değişim taleplerinin belirleyicisi hem de toplumsal kontrol ögesidir.¹⁶⁶

İslam ümmetinin toplum yapısı hakkında açıklamalarda bulunan Mardin, İslam öncesi dönemden itibaren insanların kendi boy ve soyundan gelenlere karşı koruyucu tavırlarının, toplumda kabile anlayışının oluşmasına neden olduğunu belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nde toplum, farklı özelliklere göre ayrıştırılıp kategorize edilerek çeşitli yaşam biçimleri ortaya çıkmıştır. Bir yanda tarım işleriyle meşgul olan ve devlet tarafından vergilendirilenler diğer tarafta ise bilgisi ve kültürü sayesinde devlet tarafından her türlü ücretlendirmeden muaf tutulmuş insan kesimi bulunmaktadır. Böyle bir ortamda devlet ve birey arasında etkileşim aracı görevi üstlenen sivil toplum kuruluşları, devlet tarafından toplum yapısının idare ve güvenliği için çıkarılmış yasalarda ayrıcalıklı haklar elde ediyorlardı.¹⁶⁷ Mardin'e göre toplumda ki kültürel farklılıkların, elit kültürü ve halk kültürü arasında mesafenin sebebini toplumsal yapıda aramak gerekir.¹⁶⁸ Cumhuriyetle birlikte toplum yapısında kalıcı değişimler yapılmak istense de topluma işlemiş değer ve kültürü söküp atmak kolay olmadığı gibi başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu başarısızlık karşısında devlet ideoloji kavramı altında çalışmalarını devam ettirmiştir.¹⁶⁹

Bireylerin bir araya gelmesi ile meydana gelmiş bir yapı olan toplumda, ortaya çıkan çeşitli problem ve bunalımların giderilmesi her toplumda farklı çözümlenirken, toplumsal yapı ve kültür, yaşanan problem ve bunalımlara çözüm yolu üretmek için kişiye farklı imkânlar sunar.¹⁷⁰ Hemen hemen her toplum yapısında çeşitli sebeplerden meydana gelen boşlukları doldurmak için karizmatik bir lider ortaya çıkmıştır. Bu kişiler toplum içi oluşan kopukluk durumlarından istifade etmekte ve yapının merkezini kendi varlıkları

¹⁶⁴ Mehmet Yazıcı, "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, 2014, s. 209–223.

¹⁶⁵ Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, s. 386.

¹⁶⁶ Mehmet Yazıcı, *Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri*, s. 209–223.

¹⁶⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 68–73.

¹⁶⁸ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, s. 127.

¹⁶⁹ Şerif Mardin, *Toplum ve Siyaset*, s. 65.

¹⁷⁰ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 83.

ve düşünceleri ile doldurmaya çalışmaktadırlar.¹⁷¹ Cemaat ve tarikat liderlerinin hiç şüphesiz bu hususta oynadıkları rol paha biçilemez öneme sahiptir.¹⁷² Hayatın her alanında dini emirlere göre hareket eden, dini ön planda tutan, karizmatik lider etrafında toplanmaya ihtiyaç duyan, onun verdiği talimatlara göre hareket eden toplum yapısında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerekli görülmüştür. Atatürk dönemi laikleşme politikası neticesinde din ve devlet işleri birbirinden ayrılarak bireylerin inandıkları dini kendi özelinde yaşayacakları, toplumsal kanun ve kuralların farklı kültürlerle ait çözüm yollarıyla sentezlendiği hukuk politikası halka benimsetilmeye çalışılmıştır. Mustafa Kemal'in temelde yapmak istediği, toplum üzerinde dinin etkisini azaltmak ve toplumdan uzak bireysel yaşanan bir din kurumu haline getirmektir.¹⁷³

Toplumsal problemler kapsamında yapılan yenileşme hareketleri eğitim alanında da değişime neden olmuş, ağırlıklı olarak dini içerikli bilgilerin verildiği medrese eğitim sisteminden köklü değişiklikler ile çağdaş eğitim sistemine geçilmiştir.¹⁷⁴ Osmanlı dönemi eğitim sistemi, zamanın gereksinimlerine göre şekillenirken belli kesimlere sağlanan imtiyazlar devletin payidar kalabilmesi için sarayda eğitim görenler ve halk için hizmet veren eğitim kurumları şeklinde eğitimde sınıfsal farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Avrupa'da, sınıfsal farklılıklardan ziyade toplumda ihtiyaç duyulan alanlara yönelik eğitim kurumlarının kurulması ve faaliyetlerini bu yönde gerçekleştirmesi, Avrupa'nın gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁷⁵ Mardin'e göre Batıda hâkim olan yapının oluşmasında, gerçekleştirilen inkılapların etkisi oldukça fazladır. Yapılan bu inkılaplar, toplumsal yapıda kalıcı izler bırakıyor, elde edilmiş olan muvaffakiyetlere süreklilik sağlıyordu.¹⁷⁶

Mardin'e göre ülke ekonomisinde yaşanan krizler, toplumsal sorunlara yol açmaktadır. Türk ekonomi tarihinde 1950'li yıllara kadar uluslararası ticarete kayda değer bir gelişme olmamıştır. 1950 sonrası ekonomik anlamda dünyanın farklı ülkelerine açılmamızın sebebi Cumhuriyet öncesi ve sonrasında sahip olunan olanaklardan iyi bir kazanç elde etmek, devletin yetersiz kaldığı açığı toparlamak ve toplumda oluşmuş olan

¹⁷¹ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 39.

¹⁷² Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 93.

¹⁷³ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 181.

¹⁷⁴ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 190–191.

¹⁷⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 229–230.

¹⁷⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 125.

hasarı giderme politikası kapsamında yeni bir alt yapı inşası ile uğraşmıştır. 1950’li yıllara kadar ciddi ekonomik gelişme göstermesek de bu yıldan sonra nüfus miktarında yaşanan artış ve ekonominin canlanmasıyla birlikte toplum yapımızda değişim ve gelişmeler yaşanmıştır. Türk toplumu ekonomik alanda ortaya koyduğu çalışmalarla toplum yapısında değişikliklere, gelişmelere uğramış olsa da geçmişten günümüze ülkemizde yapılan ekonomi çalışmaları ve yaşanan gelişmeler ve değişimler dönem dönem toplum yapısında kendisini göstermede yetersiz kalmıştır.¹⁷⁷

3.3. GELENEKSEL TOPLUM

Toplumda görülen değer, kültür, tutum, davranış, düşünce, bilgi kendiliğinden meydana gelen unsurlar olmadığını, bu unsurların nesilden nesile intikal ettiğini dile getiren Mardin, geçmişte kendisine anlam yüklenen bir kavram veya durumun günümüzde de hemen hemen aynı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Bu hususta padişah örneğinden hareketle, padişaha sunulan saygı ve değer hâkim olduğu, padişahın söz sahibi olduğu dönemlerde saygınlığını koruduğunu örnek göstererek durumu açıklamaya çalışmıştır.¹⁷⁸ Osmanlı Devleti’nin dağılma yıllarında, padişahlık görevini yerine getiren II. Abdülhamit’in yaptığı ıslahat çalışmalarına eğitim alanı da dâhil olmuştur. Bu alanda yaptığı ıslahatlarda, eğitimin merkezine Batıdan ilhamla pozitivizmi ve sonrasında tesanütçülüğü yerleştirme politikasını takip etmiş olsa da bu durum batı tarzı eğitim veren kurumlarda öğrenim gören gençler ile geleneksel halk arasında kültür farkının ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁷⁹ İslam ile harmanlanmış geleneksel toplum yapısında, Batı izlerinin görülmeye başlaması ile toplumda oluşan düşünce farklılıkları genç kuşaklar için ilerlemeci nitelik taşıırken, genç kuşakların aileleri için İslam dinine daha sıkı sıkıya sarılma ve eski kültürü koruma anlamı taşımaktadır. Geleneksel düşünce sisteminin gerici olarak algılandığı bir döneme doğru gidilen yolda, Batı felsefesinin İslam’ın geleneksel toplum yapısına, kültür ve değer yargılarına ters düştüğü düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır.¹⁸⁰

Mardin, eski ve yeni arasındaki kültür farkını “küçük ve büyük gelenek” olarak tanımlamaktadır. Küçük gelenek kapsamına taşrada yaşayan, bilimle arasındaki mesafeyi

¹⁷⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 222–236.

¹⁷⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 91.

¹⁷⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 136–137.

¹⁸⁰ Şerif Mardin, *Toplum ve Siyaset*, s. 55.

koruyan, Batı düşüncesinden kendisini uzak tutmaya çalışan geçim kaynakları tarım olan kişileri yerleştirirken, büyük gelenek kapsamına kırsal kesimlere göre daha modern hayat yaşayan, Batı pozitifizmini destekleyen, bilime sırtını yaslamaya çalışan, ilerlemeci düşünceye hâkim olan kişileri koymaktadır.¹⁸¹ Geleneksel toplumların belli özellikleri göz önünde bulundurularak küçük gruplara ayrılmaları özellikle Osmanlı döneminde sıkça karşılaşılan bir durum olmuştur. Nitekim her ne kadar Batılılaşma, modernleşme çalışmaları yapılmış ve geleneksel sistemden modern hayata geçiş yapılmışsa da günümüzde bu ayrışma kendisini hissettirmektedir.¹⁸²

Mardin, birlik ve bütünlük arz etmeyecek şekilde toplumların birbirinden ayrıldığını belirtmektedir. Küçük gelenek olarak adlandırılan kesimde dinin toplum hayatı üzerindeki etkileri daha belirgin şekilde hissedilirken, büyük gelenek adı altında toplanan kesimde toplumun menfaati ön planda tutularak, din kurumu toplumun ihtiyaçlarına göre yorumlanmaya tabi tutulmuştur. Gelenekselliğin ön planda olduğu küçük yapıda, "komşusu açken tok yatan bizden değildir" düşüncesinin diğer tarafta ise "her koyun kendi bacağından asılır" düşüncesinin içselleştirildiğini söyleyebiliriz. Geleneksel sistemde, statüye bağlı olarak kişiler arası saygının daha yoğun olarak yaşandığını da söylemek mümkündür. Hoca-öğrenci arası ilişki tekelinde konuyu ele alacak olursak hocaya sonsuz saygı ve itaat söz konusuysa, söyledikleri sorgusuz sualsiz kesin ve kati bilgiler olarak kabul edilmekteydi. Geleneksel yapının bozulmaya başlanması, Batı felsefesinin ön plana çıkması, matbaanın gelişmesi, eserlerin verilmeye başlamasıyla hoca ve talebe arasındaki ilişkide bozulmalar yaşanmaya; hocanın dedikleri sorgulanmaya, analiz ve değerlendirilmeye tabi tutularak bilgi öznel bir hal almaya başlamıştır.¹⁸³ Geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçiş yapılırken hocanın talebesine aktardığı bilgiler sorgulanmaya, yeniden yapılandırılmaya çalışılmış fakat tam anlamıyla bir başarı elde edilememiş ve eskiden olduğu gibi hocaya ait düşünce yapısı ve bilgiler egemenliğini korumaya devam etmiştir. Mardin bu durumun matbaadan çıkan eserlere ulaşmanın zor ve ekonomik olmaması, toplumun bütün halinde bilime

¹⁸¹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 136–137.

¹⁸² *age.* s. 136–137.

¹⁸³ *age.* s. 23–26.

sırtını dayamaması ve geleneksel bilgi aktarımını desteklemekten kaynaklı olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁴

Geleneksel toplum yapısında verilen eğitim sonrasında iş istihdamı informal şekilde yürütülmektedir. Hocasından sorgulamaksızın aldığı kati bilgilere sahip, sorgulamayan, yorumlamayan, kendi öznel bilgilerini öğrendiklerine katmayan daimicilik eğitim sistemiyle öğrenim gören öğrencinin, göreve getirilmesi yine hoca talebe yapılanmasındaki bir tarzla görevli memur ve aday memur şeklinde gerçekleşmekte ve “kalem” ismi verilen görevlilerin yanında acemi olarak göreve başlayarak model alma yoluyla ondan görüp öğrendikleri ile yetiştirilmişlerdir.¹⁸⁵

3.4. MODERN TOPLUM

Modern toplum yapısı, değişen zamanın şartlarına göre şekil alan, yeni olana kapı açmaktır. Avrupa’da gerçekleşen reform hareketi ve inkılaplar; hukuk, kültür, sanayi, ekonomide değişim ve ilerlemeyi, geleneksellikten modern toplum yapısına geçişi desteklemiştir.¹⁸⁶

Osmanlı toplumunun girdiği modernleşme süreci, bir arayışın neticesi olsa da sonraki süreçte yeni arayışlara kapı aralamış, bu durum bir takım ayrılıklara sebebiyet vermiştir. Güçlü bir medeniyet olan, bünyesinde farklı kültür ve etnik yapıları barındıran Osmanlı Devleti, ayrılıklarla karşılaştığı takdirde ortaya çıkacak problemler fazla olacaktır. Mutabakat için ortak zemini kaybetmiş, çatışma ifadesiyle tanımlanabilir hale gelmiş toplum yapısı, inkılap hareketinin ortaya çıkmasına ve ayrışmayı ortadan kaldırmaya uygun atmosferle dönemin aydınlarının rağbet göstereceği şekilde modernleşmeye başlamıştır.¹⁸⁷ Geleneksel toplum yapısında çıkmaza giren sosyal hayat, toplum arasında belli başlı çelişkilere, ayrılıklara kapı aralamıştır. Bu ayrılık, geleneksel yapısını korumaya çalışan halk kitlesi ve aydın grubu arasında kendini göstermiştir. Dönemin münevverleri, bu çürümeye karşı çözümü geçmiş tecrübelerden bağımsız Batı kültür ve medeniyet havzasında aramıştır. Bu arayış kuşkusuz değişim ve dönüşümün, ittihat ve terakkinin gerekliliğine olan inançtan ileri gelmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Şerif Mardin, *Toplum ve Siyaset*, s. 224–225.

¹⁸⁵ *age.* s. 198–201.

¹⁸⁶ *age.* s. 25.

¹⁸⁷ *age.* s. 37–60.

¹⁸⁸ Şerif Mardin, *Türkiye de Din ve Siyaset*, s. 213.

Şerif Mardin'e göre söz konusu olan değişim kendisini en çok gazilik sisteminde göstermiş, en yıkıcı etkiyi "fetih bilincinde" gerçekleştirmiştir. Bu yıkımın enkazından en çok etkilenen ortadan ikiye bölünmüş Osmanlı toplum yapısı olmuştur. Bu bölünmenin tarafları yeniliklere açık hale gelen, modernliğin getirilerini problem olarak görmeyen seçkinler ile ona muarız olan geniş halk kitlelerinden ibarettir. Mardin'e göre; Türk modernleşme hareketinin çatışma boyutu, toplumsal grupların ayrışmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu olan bu bölünme ortaya çıkan çeşitli sanatsal faaliyetlerde etkili olmuştur. Dönemin aristokrat kesiminin toplum nezdindeki alaya alınır şeklini gözler önüne seren "Hacivat" ve halk tabakasını temsil eden "Karagöz" tiplerini bu duruma örnek olarak verebiliriz. Bölünmüşlüğü işaretleri bununla sınırlı kalmayarak Recaizade'nin "Bihruz Bey" karakterinde de yer bulmuş ve dönemin Osmanlı toplum yapısını en açık şekilde ifade etmiştir. Kendisini her alanda gösteren bu toplumsal ayrışma hadisesi Türk modernleşmesinin zeminini ortaya koymuş ve daha sonraki sürecin boyutları hakkında öngöründe bulunma olanağı sağlamıştır.¹⁸⁹

3.5. CEMAAT VE CEMİYET

Cemaat ve cemiyet, F. Tönnies'in toplumların gelişim seyrini açıklamak için sosyolojiye kazandırdığı kavramlardır.¹⁹⁰ Tönnis'in cemaat (gesellschaft) kavramıyla ifade etmek istediği belirli bir yerleşim yerinde içten ve samimi ilişkiler içerisinde yaşayan¹⁹¹ ortak sembol, inanç ve değerler etrafında bütünleşmiş, duygu birliğinin yaşandığı, grup içi dayanışmanın görüldüğü, akrabalık ilişkilerinin hâkim olduğu, ortak değerlerin mevcut olduğu topluluklardır. Cemiyet(gesellschaft) ise ortak çıkarların bir arada tuttuğu bireyselliklerin ön planda olduğu yaşam şekli, farklılaşmaların baskın olduğu, birbirinden kopuk modern sanayi topluluklarıdır.¹⁹² Bu kavramlar köy ve şehir farklılaşmasını ifade etmek için de kullanılmıştır. Cemaat, daha çok geleneksel köy toplumsal hayatını, cemiyet ise genellikle resmi ve kurumsal şehirlerde hâkim olan toplumsal hayatı ifade etmektedir.¹⁹³ Weber, toplum ilişkilerini geleneksel ve duygusal bir şeye dayanması (VerGemeinschaftung) ve ilişkilerin ortak çıkarlara dayalı olması

¹⁸⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 55–57.

¹⁹⁰ Üzeyir Tekin, "Dünden Bugüne Sosyolojik Açıdan Cemaat ve Cemiyet Kavramları", Muhafazakâr Düşünce, C.1, S.2, 2004, 107–120.

¹⁹¹ Hasan Coşkun, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, Ed. Emine Öztürk, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020, s. 240.

¹⁹² Mustafa Erdoğan, "Cemaat, Cemiyet ve Ulus-Devlet", *Demokrasi Platformu*, 2010, s. 3.

¹⁹³ Hasan Coşkun, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, s. 240.

(VerGesellschaftung) olarak tanımlar. Durkheim ise Gemeinschaft konusunda Tönnies' katıldığını belirtmiştir. Durkheim'in, Tönnies'den ayrışması Gesellschaft noktasındadır. Ona göre modern toplumların da ilkel toplumlar gibi organik ve doğal bir yaşamı vardır.¹⁹⁴

Toplumun ihtiyaç duyduğu maddi ve manevi gereksinimleri yerine getirme görevini üstlenen cemaat tipi toplum yapısı, birlik ve bütünlük sağlayıcı bir işlev üstlenmektedir. Cemaatlerin, toplumda birlik ve bütünlük sağlaması maddi ve manevi her alanda olabilmektedir. Cemaat yapısında kişiler, birbirlerine karşı sorumluluk hisseder ve bireysel çıkarların geri planda tutarak toplumun çıkarı daha önemli görülür.¹⁹⁵ Mardin; toplumu oluşturan bireylerin cemaatler vasıtasıyla oluşturulmuş olan birlik ve bütünlük bilincinin manevi rahatlık duygusu yaratmada etkili olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

Cemaat ilişkilerinden cemiyet ilişkilerine geçiş süreci, modern dünyada yaşanan önemli bir uyum problemidir.¹⁹⁷ Modern dünyaya, cemiyete karşı uyum sağlamakta zorlukların yaşanmasının temelinde aile, kabile gibi birincil ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı cemaat tipi düşünce sistemi yer alır. Fakat zamanla modern hayatın bürokratikleşmesi ile insanlar cemiyete karşı gelemedi.¹⁹⁸

18.yy'ın sonlarında ortaya çıkan modernleşme süreci cemiyet tarzı toplumsal yapıyı inşa etmeyi amaçlamıştır. Modernleşmenin etkisiyle oluşan kent yaşamı, toplumun anlam haritasını değiştirmiştir. Geleneksel yapının sahip olduğu gelenek, görenek, din kuralları, ahlak kuralları ve diğer tüm yaşam biçimlerini oluşturan unsurların yerini seküler değerler almıştır. Fakat geleneğin ortadan kaldırılmasıyla meydana gelen yeni değerlerin toplumu yeteri kadar tatmin edememesinden dolayı bir boşluk meydana gelmiştir. Dolayısıyla geleneksel yapının izleri toplumdan atılmak istenirken, oluşan boşluğu doldurmak yine geleneğe kalmıştır ve bu durum yeni cemaatlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle cemiyet içinde cemaatler oluşmuştur. Buradan hareketle aslında cemaatlerin kaybolmadığını, değişen şartlar karşısında farklı şekillerde tekrardan ortaya çıktığını söylemek mümkündür.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Adem Efe, *Dini Gruplar sosyolojisi (Isparta Örneği)*, s. 83.

¹⁹⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 7.

¹⁹⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.76-77.

¹⁹⁷ *age.* s.168.

¹⁹⁸ *age.* s.168.

¹⁹⁹ Adem Efe, *Dini Gruplar sosyolojisi (Isparta Örneği)*, s. 85.

Mardin, İslamiyet'in önce dini bir cemaat oluşturduğunu, daha sonra oluşturulan cemaat düzeninin üzerine ataerkil bir devlet mekanizmasının oturtulduğunu ifade eder. Kur'an, cemaatin nasıl yaşaması gerektiğine yönelik pek çok hüküm ihtiva eder. Bu sebeple İslam toplumları cemaatin korunması açısından devleti cemaatin uzantısı olarak görürler.²⁰⁰ Cemaat tipi toplum yapısından cemiyet tipi toplum yapısına geçiş süreci Türkiye'de uzun zaman gerektiren bir olgudur. Yaşanan geçiş dönemlerinin cemaat tipi toplum yapısını bazen engelleyici bazen de hafif krizlerle atlatılmasından dolayı Batıdaki gibi hızlı gerçekleşmemiştir. 18.yy da batıda başlayan cemiyetleşme süreci Türkiye'de 1950'li yıllarda başlasa da esasen 1980 yılından sonra popülerite kazandı. Fakat bu gecikme beraberinde haksız kazanç elde etme, yolsuzluk gibi birtakım toplumsal sorunlar getirdi.²⁰¹ Ümmet yapısından yeni çıkmış olan bir toplumda değişen düşünce yapılarına adaptasyon sürecini kolaylaştırmak, ortaya çıkan sorunları en aza indirmek için "Volk İslam", toplumu dengede tutarak topluma bir dünya görüşü sağladı.²⁰²

Osmanlı'da bozulan ekonomi hayatının yeniden canlanması cemiyet fikrinin yaygınlaştırılması ile mümkün.²⁰³ Sanayileşmiş toplumların toplumsal sorumluluklardan kendisini soyutlamaya çalışması, Durkheim'ın sosyo-kültürel bölünme anlamında kullanmış olduğu "anomie" kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu kavrama göre, cemiyetlerde asıl sorun sahip olunan sosyal düzeneğin kendisini kolay kolay değiştirme imkânının olmamasıdır.²⁰⁴ Tönnies'e göre sanayileşme, şehirleşme süreçleri cemaat yapısını olumsuz etkileyerek burada hâkim olan tüm özellikleri zayıflatacak fakat cemiyete ait özelliklerin canlanmasına imkân verir.²⁰⁵

²⁰⁰ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 37.

²⁰¹ Mustafa Orçan, "Cemaatten Cemiyete Türkiye'nin Modernleşme Pratiği", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C.1, S.2, 2004, s. 79–94.

²⁰² Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 168.

²⁰³ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, s. 58.

²⁰⁴ age. s. 134.

²⁰⁵ Sefer Yıldırım, "Şerif Mardin'de Din ve Modernizm", 2006, *Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü*, <https://acikerisim.sakarya.edu.tr> (06.04.2021 / 08:33:39), s.36–37.

3.6. ŞERİF MARDİN'İN TOPLUM ANLAYIŞININ DAYANDIĞI TEMEL KAVRAMLAR

3.7.1. Sivil Toplum

Mardin'in toplum yapısı hakkındaki görüşlerini net şekilde ifade edebilmesi adına sivil toplum kavramını odak noktası yaptığını söyleyebiliriz. XVII ve XVIII yüzyıllarda batıda hâkim olan devlet yapısının etki ve yönlendirmesi altında kalmadan, özerk şekilde bağımsızlığını ortaya koyan ve özgürlük anlayışını, yeni toplumsal düzeni ifade eden bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kavramının anlamı Mardin'e göre şu şekildedir: Sivil kelimesi tek başına geleneksel kır yaşamından kentlere yapılan göç sonucunda ortaya çıkan, yeni yaşam şartlarıyla birlikte tüm sorumlu olduklarımızı ifade eden bir kavramdır.²⁰⁶ Sivil toplumun Türkiye'de ortaya çıkması 1980 askeri darbe ile birlikte olmuştur. Her ne kadar kavramın ülkemizde literatüre tabii olması 1980 ve sonrasına tekabül etse de Mardin literatüründe kavram 1960'lı yıllarda yerini almıştır. Mardin, batıda ele alındığı şekilde bir sivil toplum anlayışının Osmanlı toplumunda var olup olmadığı üzerine yaptığı analiz çalışmaları yapmış ve neticede Osmanlı ve Batı tarzı sivil toplum anlayışlarının birbirinden farklı olduğu sonucuna varmıştır.²⁰⁷

Batıda, dini temsil eden kilise ile devlet arasında ortaya çıkan bir uyuşmazlık söz konusu olmuştur. Uyuşmazlıklar sonucu ortaya çıkan sivil toplum kavramıyla, Batıda farklı düşünme modelleri ortaya çıkmış ve bu şekilde modernleşme sürecine girilmiştir. Fakat Osmanlı Devletinde din kurumu ile herhangi bir uyuşmazlık, herhangi bir çatışma durumunun olmayışı Batı tarzı sivil toplum anlayışının oluşumunu engellemiştir.²⁰⁸ Mardin'e göre sivil toplum, Batı toplumunda doğan ve gelişen bir kavram olarak Osmanlı ve Türk toplumunda farklı anlamlarda kullanılmıştır.²⁰⁹ Osmanlı toplum yapısında, avam ve havas olarak iki şekilde sınıflandırmaya tabi tutulan bir ayırım söz konusudur. Bir yanda kültür düzeyi yüksek, devlet tarafından ekonomik imtiyazlara sahip kesim ile diğer yandan tarımla uğraşan, devlet yönetimi tarafından belli vergilere tabi tutulan halk zümresi bulunmaktaydı. Bu iki kesim arasındaki sosyo-kültürel farkı en aza indirmek

²⁰⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 9.

²⁰⁷ Necmettin Doğan, *Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori, Şerif Mardin Okumaları*, Ed.Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 36–37.

²⁰⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 57–63.

²⁰⁹ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 223–224.

için basın ve yayın organlarına önemli rol biçilmiştir. Fakat bu iki kesim arasında farkı gidermek için atılan en önemli adım, geleneksel eğitim sisteminden vazgeçilerek Batıdan ilham alan yeni tarz okulların kurulması olmuştur.²¹⁰ Osmanlı Döneminde Batıdan ilham alınarak açılan okullar dışında sivil toplum anlayışına hizmet eden kurum ve kuruluşlarda olmuştur. Bunlara örnek olarak din kurumu, lonca teşkilatı, şehirler verilebilir. Bu kurum ve kuruluşlar, merkezle sürekli olarak irtibat halinde olduklarından ve merkezden bağımsız hareket etme olasılıkları olmadığından sivil toplum alanında yapılan çalışmalara katkı sağlamış, merkezin çevre üzerindeki sivil toplum faaliyetlerini daha rahat uygulamasına olanak sağlamışlardır.²¹¹ Osmanlı Devleti'nin toplum yapısında, örfi hukuk ve şeri hukuk şeklinde birbirinden farklı iki işleyişin olduğu da bilinmektedir. Devlet yapısındaki ikili hukuk işleyişi, sistem farklılıkları birbirleri ile uyum içinde görevlerini yerine getirirken zaman zamanda aralarında çatışmalar görülmüştür. Devlet yapısındaki işleyiş farklılıklarından hareketle İslam coğrafyasında, sivil toplum anlayışının niçin oluşmadığını da net bir şekilde görebilmekteyiz.²¹² Dolayısıyla Batı ve Osmanlı toplum yapısındaki farklılıklardan hareketle, Mardin'in sivil toplum üzerine yaptığı çalışmaların neticesinde ortaya koyduğu sonuç, batıda olduğu şekliyle bir sivil toplum yapılanmasının Türk toplumunda oluşmadığıdır.²¹³ Osmanlı'da, bireylerin kendine has düşünce yapısı oluşturmaya rehberlik edecek bir sistem mevcut olmadıysa da Cumhuriyet gösteriliyordu.²¹⁴

XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da başlayan özgürleşme faaliyetleri, bireysel bağımsızlık kazanma şeklinde ortaya çıkan modernleşme hareketleriyle sivil toplum anlayışı oluşmaya başlamış ve yüzyıllar geçtikçe de kendisine farklı anlamlar yüklenen bir kavram haline gelmiştir. XVIII yüzyılda okuma-yazma oranlarında görülen artışın sonucu olarak toplumda bilge kişilerin ortaya çıkması, televizyon-radyo gibi telekomünikasyon araçlarının yaygınlık kazanılmasıyla Batı Avrupa'nın sosyal yapısında da farklılaşmalar yaşandığı görülmektedir. Mardin'e göre gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nde olsun Batı tarzı bir anlayışı mutlak şekilde ortaya koyamadığımız için, XVIII yüzyıl Batı Avrupa'sında yaşanan gelişmelerin

²¹⁰ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 126–136.

²¹¹ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 224.

²¹² Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 17–18.

²¹³ Funda O. Gençoğlu, *Şerif Mardin ve İdris Küçükömer'de sivil toplum kavramı, Şerif Mardin Okumaları*, Ed.Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 47.

²¹⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 147.

sonucunda ortaya çıkan sivil toplum anlayışı, aynı anlam karşılığını bizde ortaya çıkaramamıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısında, yönetilen halkın hükümdarlara bağlılıkları sebebiyle, batıda görülen halkın bağımsızlık anlayışının bizde ortaya çıkışı amacına ulaşmada yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Batıda halka tanınan bağımsız, özgür ve özgün düşünceyle yaşama hakkının Osmanlı'da olmaması ve halkın kendi düşünce sistemini oluşturmak yerine yöneten sınıfına bağımlı olarak kalması, ayrıca merkezin çevre üzerinde hâkimiyet kurması merkez ve çevre arasındaki iletişimin yetersiz kalmasına, sivil bir toplumun ortaya çıkamamasına neden olduğunu söyleyebiliriz.²¹⁵

Batıda gelişme gösteren sivil toplum, aynı anlam ve işlevle Osmanlı'da varlığını sürdürememiş, Batıda kazandığı anlam bütünlüğü bizde birtakım değişimlere uğrayarak faaliyet göstermiştir. Her ne kadar Batının nitelendirdiği şekilde sivil toplum görevini tam anlamıyla yerine getirebilecek bir kurum veya kuruluş bizde olmasa da, bu görevi üstlenen ve yerine getiren tarikatlar ve cemaatler olmuştur. Bu iki yapılanma, Osmanlı toplumunda Batıdaki sivil toplumun gördüğü işlevlere yakın roller üstlenmiştir.²¹⁶ Ayrıca Mardin, Batı sivil toplum anlayışında yaşanan sorunların genelde seküler güçler ve kilise merkezli yaşandığını ifade ederken; Türkiye de devlet ve cemaat ekseninde geliştiğini belirtmektedir.²¹⁷ Batı Avrupa'da halka özgür düşünme olanağı sağlanmış ve sivil bir toplum anlayışı oluşturulmuşken, Osmanlı Devletinde bunun tam tersi olarak halk adına özgün düşünce oluşturmak için cemaat ve tarikat yapıları ortaya çıkmıştır. Devletin halkın isteklerine yetersiz kaldığı durumlarda bu yapılar ön plana çıkmış ve halk arasında önem kazanmıştır. Her ne kadar yönetilen kesim bu yapılara önem atfetse de, merkezde yer alan yöneticiler bu kurumları eleştirmiş ve dışlamışlardır. Dolayısıyla böyle bir iletişim ortamında merkez ve çevre arasındaki iletişim ağının yetersizliği, onların farklı amaçlar gütmelerinden kaynaklanmaktadır. Batının ve Osmanlı'nın bağımsızlık, hürriyet, özgürlük kavramlarıyla tekabülü farklı zaman ve dönemlerde gerçekleşmiştir. İlk olarak XII yüzyılda Batıda ortaya çıkan bu kavramlar ile halk kendi özgür ve özgün yaşam alanlarında, şahsi amaçları ve çıkarları doğrultusunda planlamalar yaparak bunları uygulamaya koymuştur.²¹⁸ Batıda, sivil toplum kavramından anlaşılan kendi çıkarları doğrultusunda düşünen toplum yapısıyken, Türk toplumunda cemaat ve tarikat yapıları

²¹⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 15–18.

²¹⁶ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 225.

²¹⁷ Necmettin Doğan, “Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori”, s. 38.

²¹⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 13–33.

anlaşılmıştır. Mardin'e göre merkez-çevre anlayışını daha iyi anlamak adına tarihi iyi anlamak ve analizini iyi yapmak gerekmektedir. Türk sosyal ve siyasi yapısındaki modernleşme serüvenini anlamak için Osmanlı Devleti'nden başlayarak tarihi olaylar ele alınmalıdır. Bunun sebebinin de, Türk siyasi yapısında sürekli olarak değişen bir yönetici grup ve yönetilen halk arasındaki iletişim şeklinin değişikliğe uğraması olduğunu belirtebiliriz.²¹⁹ Osmanlı Toplumunu çözümlemek, doğru bir yargıya varmak için sivil toplum kavramını kullanmak önemli olduğu kadar aynı zamanda yetersiz kalmaktadır. Çünkü tam anlamıyla Batıda ki sivil toplum anlayışı Osmanlı'da hâkim olmamıştır. Dolayısıyla Batı dünyasının ürünü olan sivil toplumun, Osmanlı'da tam olarak karşılık bulmaması Osmanlı toplumsal yapısını ifade etmede yetersiz bir kavram olacaktır.²²⁰

3.7.2. Merkez Çevre Anlayışı

Merkez-çevre, Batı toplumunun modernleşme hareketlerini yorumlamak için ilk kez ABD'li sosyolog Edward Shils tarafından 1961 yılında ortaya atılan bir kavramdır.²²¹ Shils'e göre her toplumun bir merkezi vardır. Merkez, coğrafi bir işaret anlamında değil, merkezde yer alan birtakım kurum ve şahısların değerler ve inançlar dünyasıyla ilişkilendirilir. Merkezin dışında kalan bölgede kendi değerlerini ve inanışlarını oluşturan kesim ise çevredir.²²² Kavram her toplumun kendi değer, simge ve inançlarından hareketle yöneten bir merkezin ve çevresel bir alanın olduğunu ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Shils'e göre merkezin sahip olduğu değerler merkezde bulunan kurum veya seçkin kişiler tarafından çevreye yayılmaya çalışılmaktadır. Çevreden merkeze yönelik bir hareketin olması veya çevrenin merkezin yerine geçmeye başlaması durumunda merkezde yer alan kurumlar veya seçkinler kendi sahip oldukları değerleri benimseyenleri mükâfatlandırma, bu değerlere karşı gelenleri ise cezalandırmaya yetkin kimseler olarak çevreye müdahale etmektedir.²²³ Merkez, devleti bir çatı altında bir araya getiren, huzur ve sükûnet adına çalışmalar yapan, sağlıklı toplum oluşturmayı hedefleyen bir kurumdur. Çevre ise merkez dışında kalan tüm her şeydir. Merkez ve çevre birbirinden farklı özellik ve işlevlere sahipken bu farklı özellik ve işlevlerle katı bir şekilde

²¹⁹ *age.* s. 36–37.

²²⁰ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumunu Çözümlemesi*, s.226.

²²¹ Serdar Gülen, "Türk Siyasetinde merkez-çevre ilişkilerinin seyri ve 27 Mayıs 1960 darbesi.", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, 2007, 36 – 67.

²²² *age.* s. 2–3.

²²³ *age.* s. 2–3.

birbirinden ayırıştığını ifade edebiliriz.²²⁴ Merkez; devlet idaresinin tüm işlevlerini yerine getiren, devlet benliğini, özelliklerini, ilişkilerini ifade etmektedir. Çevre ise devletin siyasi unsurları dışında kalan halk ve bu halkın tüm değerleri ve üzerinde yaşadığı toprak parçasıdır.²²⁵

Şerif Mardin, merkez-çevre kavramını Shils'den farklı olarak Osmanlı Devleti içerisinde yer alan örgütlenmiş toplumları daha iyi çözümleyebilmek için kullanır. Mardin Türk toplum yapısını analiz ederken “merkez-çevre” anlayışından hareketle de konuya bütünsel bir bakış açısı getirmektedir. Toplumda belli özellikler ile birbirlerine yakınlık duyan bireylerin, bütünleşerek diğerlerinin amaçlarını engellemek adına ortaya koydukları sosyal çatışmaların analizlerini merkez çevre anlayışında temellendirmeye çalışmaktadır.²²⁶

Halk ve üst düzey bürokratlar arasında uzlaşmaya gidilmeyi sağlayacak herhangi bir kurum, kuruluşun veya şahsın olmaması Osmanlı Devlet yapısında merkez-çevre etkileşiminin tek bir yapı üzerine inşa edilmesine neden olmuştur. Bu durum, geçmişten bugüne Türk siyasasında dönemsel bağlantıların kopuk olma sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu kopukluklarında etkisiyle yöneten ve yönetilenler olarak ikiye ayrılan bir sistemde yaşanan modernleşme hareketleri, Avrupa’da yaşanan modernleşme çalışmalarına göre farklılık göstermektedir. Zira Avrupa modernleşme hareketleri, merkezden bağımsız özgür ve özgün düşünebilme hakları sunarken,²²⁷ Osmanlı’dan günümüze merkez ve çevre arasında kopukluk söz konusu olmuştur. Bu durum, toplumda yaşanan tüm değişim ve dönüşümlere rağmen azalmanın aksine sürekli artış göstererek devam etmiş, merkez ve çevre arasındaki iletişim batıdaki şekliyle bizde vuku bulmamıştır. Osmanlıda veya günümüzde olsun iletişim genel olarak Cemaat / Tarikat ve devlet eksenli olarak ortaya çıkmış ve yaşanan problemler din ve siyaset merkezli yaşanmıştır.²²⁸

Birbirinden kesin ve net çizgilerle ayrıışan merkez ve çevre arasındaki iletişimin ortak noktada toplanması adına din, adalet sistemi gibi güçlü iletişim ağıları bulunmaktadır. Batıdaki şekliyle ortaya çıkamayan sivil toplum anlayışının eksikliği merkez ve çevre arasındaki iletişimin din kurumu ile sağlanmasına olanak sağlamış ve

²²⁴ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 227.

²²⁵ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 34-47.

²²⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 26-27.

²²⁷ age. s. 9-13.

²²⁸ Adem Çaylak, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, s. 226.

bunun sonucu olarak tarikat ve cemaat yapılanmaları önemli birer iletişim aracı haline gelmiştir. Dolayısıyla din kurumu, çok fonksiyonlu bir yapıya sahip olarak toplumsal yaşamın daha güvenilir ve sağlıklı olması yolunda önemli bir rehber rolü üstlenmiştir.²²⁹ İçerisinde farklı dinsel ve etnik yapıların mevcut olduğu Osmanlı Devleti, ilk kurulduğu dönemden itibaren kendine özgü yönetim ve yönetilme şekline sahiptir. Her ne kadar hanedanlık içerisinde yer alan dinsel ve etnik gruplar sahip oldukları sosyal ve siyasal kültürü Osmanlı'ya devretseler de, aynı şekilde Osmanlı'dan da günümüz Türkiye'sine de birtakım siyasal davranışlar miras olarak kalmıştır. Dolayısıyla günümüz Türkiye'sinde merkez-çevre kavramlarının doğru anlaşılması ve anlamlandırılması için geçmişe doğru bir yolculuk yapılması gerekmektedir.

Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan, ayrıcalıklı olan toplulukların varlığı hanedanlık için endişe yaratan durum haline gelerek, merkez ve çevre ilişkileri arasında yaşanan kopukluğa neden olduğu gibi aynı zamanda taşrada yaşayan halkın dini düşüncelerinde özerk olma istemini de doğurmuştur. Ayrıcalık sahibi olan zümre haricinde bir de devlet idaresinde yer almak, taht üzerinde hakkı olduğunu savunanlar da Osmanlı içerisinde bulunmaktaydı. Böyle bir karışıklık durumunda çevrenin merkeze karşı başkaldırması söz konusu olmuştur. Bu durum karşısında merkez, çevreyi idare edebilmek için sorunların özelliklerine göre tutum sergileyerek gruplarla uzlaşmaya çalışmıştır. Yönetici sınıfın askeri güce sahip olması Osmanlı'nın başarılar elde etmesinde etkili olmuştur. Bu başarıyı sağlayan askeri sınıf, soydan gelen statü ile değil tamamen liyakata dayalı şekilde oluşturulmuştur. Her ne kadar liyakat ile göreve gelme ve görevde yükselme şeklinde bir sistem olsa da askeri sınıfa mensup bireylerin devletin ekonomik güçlerinden ücretsiz şekilde faydalananı olması, halk tarafından askeri görevlilere karşı eylem içerisine girilmesine neden olmuş ve askeri sınıfa karşı gelme girişimleri yaşanmıştır. Merkez ve çevre ilişkilerinde kopuk olma durumunun bir diğer göstergesi olarak yöneten ve yönetilen grup arasında ki eğitim ve kültür farklılığı gösterilebilir. Merkezde yer alan bireyler çevredekilerden farklı eğitim kurumlarında öğrenim gören, yabancı dilleri benimsemiş ve farklı diller konuşabilen, kültür üstünlüğüne sahip kentlerin eğitim, statü, sanat, edebiyat gibi farklı alanlardaki kültür olgusuna hâkim kişilerdir. Çevre ise merkezin aksine din ağırlıklı, tek düze kültür olgusuna sahiptir. Dolayısıyla her

²²⁹ *age.* s. 228.

iki yapı arasında kültürel ve eğitim kökenli farklılıkların olması, çevrenin kendine özgü bir dünya görüşü oluşturmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır.²³⁰

3.7.3. Kültür

Kültür, Latince'den türemiş bir kavramdır ve sosyal ilişkiler aracılığıyla nesilden nesile intikal ettirilen semboller sistemi, insanın ahlaki, sosyal yönden geliştirilmesiyle birlikte dili, musikiyi, mimariyi de işleyerek, bunları ulaşabilecekleri en yüksek noktaya kadar ulaştırmaktır.²³¹ Kültür inanç, bilgi, his ve heyecanlardan oluşan manevi değerlerin uygulama halinde maddî formlara bürünmesidir.²³² Dolayısıyla kültür, her insan topluluğunun kendine özgü bir dünya kurma girişimi, toplum yapısı şekillerinin kaybolmamasını sağlayan simge ve sembollerin anlamlılık ve tutarlılığın incelenmesidir.²³³ Kültür, herhangi bir toplumun var olan örüntüsünü devam ettirmeye yarayan, kısmen esnek fakat normal olarak nispeten yavaş değişen semboller sistemidir.²³⁴

Kültür ve Toplum birbirinden bağımsız düşünölmeyecek iki kavramdır. Nerede bir toplum hayatı varsa, orada bir kültür ortaya çıkmıştır. Toplumdan bağımsız bir kültürün varlığı veya kültürden yoksun bir toplumun olması söz konusu değildir. Kültür, mutlaka bir nüfusta yaşar, onu yaşatacak bir nüfus yoksa kültür ölüdür. Dolayısıyla birinin olduğı yerde muhakkak diğeri de vardır ve bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir.²³⁵ Kavram, ölkemizde içerik olarak zanaat ve eğitim anlamında yaygın kullanıma sahip olsa da toplum bilimlerinde insanların sosyal hayata katılımını sağlayan, sosyal hayatın öğrenilmesindeki tüm unsurlardır.²³⁶ Kültür kapsamında kabul görmüş unsurlar ortaya çıktığı andan itibaren kişiler arası iletişim ve rehberlik görevini üstlenen bir sistem olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.²³⁷ Günlük hayatta yerine getirdiğimiz sorumluluklar kendiliğinden oluşmuş davranış kalıpları değildir. İlk doğduğumuz andan itibaren karşı karşıya geldiğimiz tüm davranış ve tutumlara,

²³⁰ Şerif Mardin, *Türkiye 'de Toplum ve Siyaset*, s. 38–53.

²³¹ İbrahim Arslanoğlu, “Kültür ve Medeniyet Kavramları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, C.VI, S. 15, 2000, 243–255.

²³² *age.* s. 4.

²³³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 53.

²³⁴ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 106.

²³⁵ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin 'de Din Sosyolojisi*, s. 180.

²³⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 24.

²³⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 56–58.

çevreninde etkisiyle edindiğimiz yaşantılar ve toplumlara kılavuzluk görevi üstlenen kalıplaşmış davranış örüntüleri ve düşünceler mevcuttur.²³⁸

Toplamlar da yer alan bireyler kendi kişiliklerini, benliklerini oluştururken ait oldukları kültürel faktörleri kendilerine empoze ederek yaşam alanı bulmaya çalışırlar.²³⁹ Mardin, toplumsal davranışlara yön veren kültür kavramından çıkarsama yapmak için “emik-etik” ve “etnososyoloji” olarak iki tür yaklaşımdan bahsetmektedir. Emik kavramından anlamamız gereken toplamlar arası anlam kaybı yaşamayan, ortak bir düşünce oluşturan tutum ve eylemler iken, her toplumun kendine özgü şekilde ortaya koyduğu, toplamlar arası farklılıkları oluşturan eylemler etik olarak nitelendirilmektedir.²⁴⁰ Her toplum kendi içerisinde barındırdığı insanlara düğün, cenaze, giyim tarzı, aile yapısı gibi pek çok sosyal, siyasi, ekonomik alanda sahip oldukları yaşam biçimleri sunmaktadır. Kültür, tam bu noktada devreye girerek bireylerin sahip oldukları tüm bu davranış ve düşünceleri kendi içerisinde anlamlı bir bütün haline getirerek varlığını sürdürmektedir.²⁴¹ Mardin’in bir diğerk yaklaşım olan etnososyoloji ile anlatmak istediğı ise kültürleri derinlemesine ele alıp anlamaya, öğrenmeye ve açıklamaya çalışmaktır.²⁴²

Toplamların hem geçmişten hem de bugünden taşıdığı özellikleri vardır. Değişen dünya düzeni, ihtiyaçlar, düşünceler toplamların değişime uğramalarını beraberinde zorunlu kılmaktadır. Kültür sayesinde nesiller arası aktarılması gereken simge ve sembollerin anlamlı ve değişime uğramadan olduğu gibi taşınması sağlanır. Bu sayede hangi dönemde olursa olsun, o toplumdan sonraki nesillere taşınması gerekenler olduğu gibi aktarılır ve aynı toplumda geçmişten günümüze değişmeyen sabit davranış ve düşünce örüntüleri mevcudiyetini korumaya devam eder.²⁴³ Toplamların kendine özgü değerk ve kültür yapıları mevcuttur. Değerk ve kültür yapıları içerisinde kendisine önemli roller biçilen simge ve semboller bulunmakla birlikte bu simge ve sembollerin nesiller arası toplumu bütünleştirme özelliğı vardır.²⁴⁴ Toplum, çağın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre kendisinde değerişim ve yenileşme hareketlerini barındırmakta, bu durumdan değerk

²³⁸ age. s. 52–53.

²³⁹ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 180.

²⁴⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 95–96.

²⁴¹ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 190.

²⁴² Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 95–96.

²⁴³ Mustafa Günerigök, “Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi”, s 191.

²⁴⁴ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 102–111.

ve kültürel unsurlar da etkilenmektedir. Her ne kadar simge ve semboller aracılığıyla nesiller arası kültürel aktarım sağlanmaya çalışılsa da kültür kendisini yenileyebilme özelliği sayesinde anlam ve yorum farklılıklarına neden olabilmektedir. Bu durumu sepet örme örneğiyle ifade eden Mardin, sepet örme faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı ortamlarda örme işleminin doğru şekilde gerçekleştirilmesinin aksine örme eyleminin nesiller boyunca devam ettirilebilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir.²⁴⁵ Mardin'e göre Batı kültürünün, kendi kültür ve değer yapımızla sentezlenmesi sonucunda yeni kültürel değerler, sembol ve simgeler ortaya çıkmış ve eski kültüre ait izler silinmeye başlamıştır.²⁴⁶ Toplumların, problemlerini kendine has problem çözme yöntemleriyle çözüme kavuşturması o toplumda kültürel bir havanın var olduğunu kanıtıdır. Kültüre yüklenen öğrenme ürünü davranış örüntüleri, kimine göre toplumda bireye yüklenen rollerin en doğru şekilde yapılması, bu rollerin kime ne şekilde dağıtıldığı ve birbirleri üzerinde üstünlük sağlaması anlamında kullanırken, kimi sosyal bilimciye göre de toplum içerisinde iletişim ve etkileşimin devamlılığının sağlanması için yaşanan sistem ve süreçtir.²⁴⁷

Kültürel öğeler hiç değişmeyen özellikte değildir fakat değişimi çok zor gerçekleşmektedir. Kültür, bir kez var olduktan sonra kendini tekrarlayan döngü içine girer ve sürekli olarak varlığını devam ettirmektedir. Her ne kadar toplumların ihtiyaçları şartları, yapıları değişse de kültür bu değişim ve dönüşümlere karşı direnç göstermektedir. Mardin'e göre bu değişimin arka planında, kültürel değerlerin aynı oranda içselleştirilmemesi, kültürün bazı durumlarda insanlar tarafından özel amaçlar için kullanılması, Batılı tarzın Müslümanların günlük hayatına girmesi gibi faktörler yer almaktadır.²⁴⁸ Geçmişin ve bugünün toplum yapısında kısmen farklı kültür ve değer yargıları bulunmakla birlikte bireyler önceki dönemlere ait değer ve kültür yargılarını kendi dönemine göre değerlendirmektedir. Kültürel değerler kişinin irade ve isteklerine bağlı olan ve bağlı olmayan şeklinde sınıflandırılabilir. Sahip olunan din anlayışına göre yerine getirilen ibadetler iradeye bağlı davranışlara, matematik gibi müspet bilimlerin konuları irade dışı kültürel öğelere örnek verilebilir. Bir davranışın iradeye bağlı olup

²⁴⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 53–57.

²⁴⁶ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 122.

²⁴⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 23–24.

²⁴⁸ İhsan Toker, “Şerif Mardin’de Sosyal Değişme, Modernleşme ve Din”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.1, 2007, s.72.

olmadığını anlamak için o değerin diğer toplumlarda yer alıp almadığına bakılmalıdır. Matematik gibi tüm toplumlarda ortak olan bir alan oluşturulması irade dışı ve evrensel ortak dil anlamına gelmektedir. Fakat bir ibadet şeklinin ve anlayışının başka toplumda olmaması, sadece üzerinde ortaya çıktığı bölge için kültürel öge haline gelmesi diğer toplumlar için anlaşılması güç bir durumdur.²⁴⁹ Her toplumun kültürel farklılığı bulunmaktadır. Her bireyin bilişsel, duyuşsal özellikleri birbirinden farklıdır, dolayısıyla etrafını anlama, algılama ve değerlendirme şeklide farklı olacaktır. Kültürel öğelerin çok anlamlılığa sahip olma özelliğinden hareketle farklı düşünce yapısına sahip olan insanın kültürü anlama ve algılama ve yaşama şeklide farklı olacaktır. Toplumdan topluma farklılıkların olması gibi aynı toplumda yaşayanlar arasında da kültürel öğeler farklı anlaşmakta ve yaşanmaktadır. Aynı toplumda yer alan kesim için kültürel düşünce ve davranışların içerdiği anlam o toplumdaki farklı bir kesim için daha farklı anlamlara gelebilmektedir.²⁵⁰ İrade dışı gerçekleşmiş kültürel değerler birlik ve bütünlük içerisinde yaşama olanağı sunar. Vatan, bayrak, din, ibadetler insanları bir arada tutan, birlik olmalarını sağlayan kültürel öğelerdir. Toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafya, bu coğrafyadaki çevre koşulları, hayattan beklentileri ve diğer tüm koşullar toplumların kültür anlayışlarını, hayata dair görüş ve düşüncelerini farklılaştırmaktadır. Geçmişten geleceğe değişen ihtiyaçlar ve beklentiler, yaşanan gelişmeler kültürü etkileyerek değer ve yargıların sabit kalmamasına neden olmaktadır.

Her insan biricik ve tektir, kendine özgü düşünce ve değer sistemi bulunmaktadır. Dolayısıyla her bireyin doğduğu, büyüdüğü, yaşamını idame ettirdiği hayat koşulları aynı olmamakla birlikte hayattan beklentileri de aynı yönde ve biçimde olmamaktadır. Aynı amaç ve beklentilere sahip olmayan bireylerin toplumda oluşmuş kültürel değerleri ve bu değerleri ele alış şekilleri farklı olmakla birlikte, bu değer yargılarını farklı şekilde yorumlayıp değerlendirmektedirler. Bir toplumda yer edinmiş kültürel bir öge aynı toplumda aynı etkiyi göstermeyebilmektedir.²⁵¹ Dolayısıyla kültür, yeryüzünde var olan her toplumun kendisini diğerlerinden farklı kılan, bir dünya anlayışı sergilemesine

²⁴⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 53–54.

²⁵⁰ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 194.

²⁵¹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 101–119.

yardımcı olan, diğerini taklit etmekten uzak tutan eylem aracı olma özelliğinden söz edilebilir.²⁵²

3.7.4. Mahalle Baskısı

Her bireyin toplum içerisinde uyması gereken kurallar vardır. Sözü edilen bu kurallar bir dizi ortak tutum ve davranışların meydana gelmesini sağlamaktadır. Kişiyi ya da grubu toplumun belirlemiş olduğu kurallara uymaya zorlayan tutum ve davranışların beraberinde gelişen değerlere uyup uyulmadığını kontrol etmek farklı düzeyde norm ve yaptırımlarla sağlanmaktadır. Bu sebeple kişi yaşamını hem diğer insanların baskılarını hissederek hem de başkalarına baskı yaparak sürdürmektedir. Bu olguya “mahalle baskısı” adı verilmektedir.²⁵³

Mardin’in 2 Mayıs 2007 tarihinde gazeteci Ruşen Çakır’la gerçekleştirdiği bir röportajda Türkiye gündeminde ilk kez ortaya attığı ve değerlendirdiği mahalle baskısı kavramı, dinin modern Türkiye’deki konumu hakkında yeni bir tartışma sürecin başlamışın sağlamıştır.²⁵⁴ Mardin göre mahalle baskısını, yükselen İslami hareketin bir toplumsal baskıya dönüşmesi olarak ifade etmektedir.²⁵⁵ Mahalle baskısı, Osmanlıda hâkim olan cemaat tipi toplum yapısının modernleşme sürecinde şekil değiştirerek, günümüze intikal eden sosyal kontroldür. Geçmişte mahalle ve içindekilerle sınırlı olan sosyal denetim, zamanla yerini insanların birbirini gözetleyebildiği bir olguya bırakmıştır. Mardin bu nedenle gözü, önemli bir baskı kurma aracı olarak görür ve gözden kaçınmanın mümkün olmadığına işaret eder. Mahalle baskısı, toplumun değerlerinin paylaşılması için insanların bakarak, görerek kontrol mekanizmalarının harekete geçirmesi olarak ifade edilebilir.²⁵⁶

Mahalle, Osmanlı modernleşmesiyle ilgilidir. Mardin kavramla günümüzde gelenek ve modernliği mahalle metaforu üzerinden ifade etmeye çalışmaktadır. Osmanlı’ya özgü mahalle kavramının günümüzde farklı anlamlar taşıması ve bireyin öne

²⁵² Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 191.

²⁵³ Nilüfer Polat, *Mahalle baskısı bağlamında alevi ve sünni ilişkilerinin değerlendirilmesi Malatya örneği*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2018, s. 30.

²⁵⁴ Ruşen Çakır, “Bir Parti Var, Karşıtlığı İyice Turmandırıyor”, Vatan Gazetesi, 10.06.2007, <https://www.gazetevatan.com> (09.06.2007 – 15.52).

²⁵⁵ Adnan Çetin, “Bir Kavramın Kısa Tarihi: Mahalle Baskısı”, Mukaddime, , C.3, S.3, 2011, 81–92, <https://dergipark.org.tr> (01.03.2011), s.4.

²⁵⁶ Nilüfer Polat, *Mahalle Baskısı Bağlamında Alevi ve Sünni İlişkilerinin Değerlendirilmesi Malatya Örneği*, s. 30–31.

çıkarılması gibi hususlarla ilgilenen Mardin, yapılan reformların Osmanlı'nın geleneksel mahalle kültürünü değiştirmekle ilgili olduğu üzerinde durmaktadır. Mahalle nikâh, doğum, cenaze gibi çeşitli merasimlerinin düzenlendiği, içerisinde cami, cami imamı, tekke, tarikat, külliye, esnaf vs. olduğu ve tüm bunların bir bütün şeklinde işlediği birimdir. Mahallenin kendine özgü kuralları “edeplilik” çerçevesinde işliyordu Mardin, Atatürk'ün yaptığı reformların mahallenin kültürünü etkisiz hale getirmeye çalışan kurallar vasıtasıyla bireye hareketlerinde bireysel sorumluluk yükleyen düzenlemeler yerleştirmeye çalışmıştır. Bu yeni düzenlemelerin bireye geçmesini sağlamak için eğitim alanında çalışmalar yapıldığını ifade eder.²⁵⁷

Mardin'in Redfield'den esinlenerek kullandığı gelenek kavramına hangi anlamları yüklediğini bilmemiz onun mahalle baskısı kavramı ile ifade etmek istediği görüşleri anlamamıza yardımcı olacaktır.²⁵⁸ Kültür kendi içerisinde küçük gelenek ve büyük gelenek olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Küçük gelenek topraktan ürün elde ederek geçim sağlayan köy halkından, büyük gelenek kentte burjuvazi hayat yaşayan kişilerden oluşmaktadır. Toplum yapısı hakkında analiz ve değerlendirmelerde bulunan Mardin, geçmişten günümüze modernleşme sürecinde farklı görüş ve düşüncelerin ortaya çıktığını belirtmektedir. Toplum yapıları hakkında yapılan incelemelerde üzerinde önemle durulan mahalle baskısı, birlikte yaşayan topluluklarda kabul görmüş davranış ve düşünceler kapsamında toplumu küçük ve büyük oluş şekline göre etkisi altına almasıdır. Örneğin, taşrada tarım ile geçim sağlayan bireyler, bulundukları toplum sınırlarının daralmasıyla çevrede yaygın olan düşünce ve davranışlardan daha kolay etkilenecek, orada kabul görmüş olan kültürel unsurları daha hızlı şekilde kabul edeceklerdir.²⁵⁹

Mahalle baskısı, bireylerin bir araya gelmesiyle meydana gelen ve bütünlük içerisinde hareket eden ve zamanla değişime uğrayan yapı şeklinde analiz edilip değerlendirilmelidir. Mardin, kavramın zamanla neden ve ne şekilde değişikliğe uğradığını ve arka planda hangi anlamları barındırdığının değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Mahallenin kolektif yapısını anlamak için, evvela o mahallenin tarihçesine bakılmalıdır. Osmanlıda mahalle insanların yaşam alanını oluşturan cami, cami imamı, okunan eserler, tarikatlar gibi farklı kuruluşlardan oluşmaktadır.

²⁵⁷ Ejder Okumuş, *Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, s.169–170

²⁵⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 23–26.

²⁵⁹ *age.* s 23–26.

Cumhuriyetin öğretmenlik anlayışıyla birlikte ortaya çıkan ilerlemeci düşünce yapısı; yetiştirilecek öğrenci, çağdaş ve müspet ilimlere ait kitaplar ile öğrencinin merkezde olduğu okul, yapısıyla mahalle strüktürüne karşı oluşturulmuş bir bütünü teşkil etmektedir. Fakat Cumhuriyette iyi, doğru ve güzel hakkında çok derine giden bir düşünce hâkim değildi. Avrupa’da insanlar, dindar olsun veya olmasın doğru ve iyi hakkında tartışmalara girişmiş ve bu konuda eserler kaleme almıştır. Mesela Kant iyi ve doğru hakkında bir felsefe inşa etmeye çalışmıştır. Avrupa’daki çalışmalara kıyasla cumhuriyet öğretimizde doğru olan ile ilgili derinlemesine araştırmalar yok denecek kadar azdır. Derinlemesine araştırmaların, felsefi tartışmaların göz ardı edildiği yerde insanların karşılıklı baskı yoluyla toplumun değerlerini inşa etme yöntemi devreye girmektedir. Toplumumuzda insanlar, birbirlerini gözlemlemekte ve bu gözlemleme vasıtasıyla bir toplum inşası meydana gelmektedir. Mahallede, toplum içerisinde alışılmışı uygun olmayan tüm unsurlara karşı “göz”, “bakma”, “birbirine bakma” bir kontrol şekli olarak çalışmaktadır.²⁶⁰

3.7.5. Toplumsal Sınıf / Tabakalaşma

Farklı insan grupları arasında oluşmuş eşitsizliklere hemen hemen her toplumda rastlanılabilir. Bu farklılıklar sosyolojide toplumsal tabakalaşma kavramıyla ifade edilmektedir. Toplumsal tabakalaşma insanlar arasında arzulanan servet, mesleki gelir, eğitim gibi toplumsal ödüllere az veya çok paya sahip olmaktan doğan eşitsizlik sistemidir. Bu sistemde toplum tarafından arzu edilen ödüllerin az olması ve bireyleri nihai doyuma ulaştırmaması gerekir. Toplumsal tabaka mevcut farklılıkları meşrulaştırma özelliğine sahiptir ve bu farklılıklar toplum tarafından doğru kabul edilir. Bu farklılıkların doğru olarak kabul edilememesi durumunda toplumda parçalanmalar meydana çıkar.²⁶¹ Genel olarak tabakalaşma denildiğinde varlık veya mülk sebebiyle oluşmuş eşitsizlikler anlaşılır. Asıl ifade edilmek istenen toplumsal cinsiyet, yaş, ırk, meslek, statü, zenginlik, eğitim düzeyi, saygınlık vb. gibi ölçütlere dayalı eşit olmayan bir kategorileştirilmedir.²⁶²

²⁶⁰ Şerif Mardin, “Mahalle Baskısı, Ne demek İstedim?“, Görüşmecisi: Ruşen Çakır, <https://www.youtube.com/watch?v=E3yU3TVjMHM>, 2017.

²⁶¹ Günter Kehr, *Din ve Sosyal Tabakalaşma, Din Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.71.

²⁶² Yahya Mustafa Keskin, *Toplumsal Tabakalaşma ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı*, Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu (Ed.), Grafikler yayınları, Ankara, 2012, s. 491–492.

Tüm dünyada politik güç, ırk, din, dil, prestij cinsiyet ve servet sahipliği gibi farklı etmenlere dayalı tabakalaşma sistemleri vardır. Bu sistemlerde kendi içlerinde, kast; sınıf ve statü sistemleri gibi özel tiplere ayrılmaktadırlar. Kişileri farklı toplumsal düzeylere göre kategorilere ayıran kast düzeninde önemli olan değişmez eşitsizliklerdir. Çünkü her birey doğuştan bir kategoriye ait olarak dünyaya gelir ve tüm yaşamını aynı kast içerisinde geçirmek zorundadır. Böylelikle toplumda oluşan eşitsizlik kurumsal hale gelmektedir. Sınıf, gelir, meslek, eğitim gibi birtakım özelliklere sahip kimselerin oluşturduğu toplumsal kategoriyi ifade eder. Grupsal eşitsizliğin giderilebilmesi daha kolaydır.²⁶³ Bu çalışmada söz konusu sınıf farklılıklarını anlamaya çalışmak, Osmanlı ve Türk yapısında ortaya çıkan toplumsal tabakalaşma ile din arasındaki karşılıklı etkileşimi anlamamıza yardımcı olacağı varsayımından hareketle, Şerif Mardin'in toplumsal tabakalaşma görüşleri üzerinde durulacaktır.

Mardin, Türk toplum yapısını incelerken Türklerde toplumsal tabakalaşmanın ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı, süreç içerisinde nasıl şekillendiği hususunda açıklamalarda bulunarak Türk toplumsal tabakalaşma sürecinden detaylı olarak bahsetmektedir. Türkler de ilk tabakalaşma üstten aşağıya doğru sırasıyla aşiret başkanı, beyler ve reayadan oluşan yalın ve basit bir yapıdır. Türklerde tabakalaşma yapısı, Müslümanlığa yönelik eğilimin başlaması, İslam dinine geçişle birlikte devlet görevlilerinin Sasani yönetim biçimine göre hareket etmesiyle şekillenmiş, böylelikle toplumda farklılaşmalar ve çatışmalar oluşmuş ve beraberinde birçok problemi beraberinde getirmiştir. Her toplumun inandığı bir din, din anlayışı ve her din içerisinde anlam ve yorum farklılığından kaynaklı ortaya çıkmış gruplar, cemaatler mevcuttur. Aynı din içerisinde oluşmuş bu yapılar toplumun tabakalaşmasına sebebiyet vermektedir. Bu yapılar var olma enerjisini birlik ve bütünlük içerisinde tek millet olarak kendi toplumunu kaldırmak için harcamalı aksi takdirde yaşanan çatışmalar toplumda köklü problemlere sebep olabilir.²⁶⁴ Tabakalar arasında yaşanan tüm problemler Türkler arasında önemli bir unsur olan asabiyet etkisinin de azalmasına ve zamanla ortadan kalkmasına yol açmıştır.²⁶⁵

Mardin, Osmanlı dönemi toplumsal sınıf ayrımında Platoncu düşüncenin hâkim olduğunu ifade etmektedir. Platon, en üste lider vasfında olan adalet değerini yerleştirerek

²⁶³ age. s. 491–492.

²⁶⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 80–85.

²⁶⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 198–199.

sırasıyla bürokrasi, asker ve üretim sağlayan kişiler olarak toplumu sınıflara ayırmaktadır. Zamanın ve şartlarının değişmesiyle Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toplum tabakası eski niteliğini kaybetmeye başladı ve 1699 yılından itibaren gerileme dönemine girilmesiyle geleneksel İslam anlayışı önemini yitirmeye ve Avrupa'nın izleri hanedanlık içerisinde yavaş yavaş hissedilmeye başlamıştır. Osmanlı Devletinin, gayrimüslim çocukları küçük yaşta alarak devlet için eğitmeye başladığı bir döneme girmesiyle toplumsal tabakalaşmada sarsılmalar meydana gelmiştir. Devlet teşkilat yapısında çeşitli alanlarda görevlendirmek üzere özel olarak yetiştirilen bu kişiler, padişaha karşı teslimiyetçi tavırlarından ötürü idarede güven sağlamıştır. Bu şekilde siyasal alanda yaşanan problemlerin önüne geçilmek istenmiş fakat bu yapılanma şekli istenilen sonucu vermemiştir. Sınıfsal ayrımların temelinde ülkelerin sahip oldukları politikalar bulunmaktadır. Sahip olunan bu politikalar, o toplumdaki sınıfların maddi gelir düzeyini ve sahip oldukları statünün önemini anlamamıza yardımcı olmaktadır.²⁶⁶ Dağılma sürecine girmiş Osmanlı Devleti'nde geleneksellik Batı felsefesi arasına sıkışmış bir toplum bulunmaktadır. Farklı hedef ve amaç doğrultusunda yaşanan sınıflar arası mücadelede, halkın birbirine yabancılaşması sorunu karşımıza çıkmaktadır. Aynı toplumda oluşmuş farklı sınıflar arasında farklı kültürel değerler yer almaktadır. Eşitsizlik ve adaletsizlikten doğan sorunlar, tabakalar arasında farklılıkların fazla olduğu bir toplum ortaya çıkarmaktadır. Osmanlıda veya günümüzde burjuva sınıfıyla alt tabakanın kültürü birbiriyle benzeşmemektedir. Bu farkın aza indirgenmesi için toplumda hâkim olan kültürün her iki kesime de empoze edilmesi, eğitim kurumları aracılığıyla kitap okumanın yaygınlaştırılması ve halkı bu kültüre dâhil etmek için ortak noktada buluşturmak gerekmektedir. Bunun sonucu olarak toplum içerisinde ortak bir dil ortaya çıkacak ve ben düşüncesi yerinin biz düşüncesine bırakacaktır.

Bir toplum, kendi çatısı altında barınan halkına ekonomik olarak eşitlik ve bireylerin birbirine yakın gelir dağılımına sahip olmasına imkân sağlıyorsa o toplumda ekonomik anlamda bir toplumsal tabakalaşma örneğiyle karşılaşmak pek mümkün değildir. Gelir dağılımının yakın olduğu ülkelerde toplumsal tabakalaşma piramidi insanları birbirleriyle bütünleştirecek bir formdadır. Tabakalaşmanın fazla olmadığı toplumlarda insanlar kendisini bulunduğu topluma daha fazla ait hissederek topluma

²⁶⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 80–105.

yararlı bireyler olmak için daha mutlu ve istekli bireyler haline gelmektedirler. Aynı toplumda sınıfsal ayrımların yapılması, toplumsal eşitsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Belli bir hiyerarşik yapılanmada ortaya çıkan eşitsizlikler aynı zamanda toplumda adaletsizliklere yol açabilir. Mesela kadın ve erkek eşittir ilkesinden hareketle kadınların sosyal hayata katkı sağlama girişimleri erkekler tarafından anlamsız bulunmakta ve bu durum kadınlar açısından eşitsizlik anlamı taşıırken, yüzyıllar öncesinde kadın ile erkeğin eşit sayılmadığı, kadının ekonomik anlamda özgür olmadığı toplumda kadınların sosyal hayata katılma istekleri eşitsizlik ve adaletsizlik olarak algılanmamıştır. Toplumu oluşturan bireylerin hayatları boyunca eşit şartlara ve imkânlarla sahip olacaklarını söylemek pek mümkün değildir. Eşit olmayan şartlar ve imkânlar toplumsal sınıfları ortaya çıkarmaktadır. Üzerinde yaşanan coğrafyanın etkileri, sahip olunan kültürel farklılıklar, inanılan din gibi birbirinden farklı etkenler toplumları ayırıştırarak birbirinden farklı tabakaların oluşmasına neden olmaktadır. Örneğin Hint dinlerine mensup kişilerin sahip oldukları kültürde toplum, kast sistemiyle kesin ve net sınırlarla birbirinden ayrışsa da sınıflar arası geçişin ölümünden sonra mümkün olduğuna inanılması yeniden doğumla farklı bir toplum sınıfına ait olma, değişebilme imkânı da sağlamıştır. Dolayısıyla sahip olunan statü, maddi imkânlar gibi sembolik anlam içeren farklılıklar sınıflar arası ayrışma unsurları olarak toplumun sınıflara ayrılması üzerinde etkili olmuştur.²⁶⁷

3.7.6. Sekülerleşme

Weber tarafından sosyolojiye kazandırılan. sekülerleşme, teknoloji ve bilime dayanan rasyonelleşme sürecini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. ²⁶⁸Dünyevileşme anlamına gelen sekülerleşme, kökleri “Rönesans ve Reform” sürecinde belirginleşen modernleşme fikrinin temelinde yer alan olgudur. Dünya, evren ve doğa olayların din yerine bilimsel gerçekliklerle ifade etmeye başlayan insanın tabiatla ve dinle olan ilişkisinde yaşanan farklılaşmaya işaret etmektedir. ²⁶⁹ Sekülerleşmeyle birlikte dünyevi sorunların çözümünde din sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini akıl, teknolojik araçlara, bilim adamlarına devredilmesiyle problemlerin çözüme kavuşturulması

²⁶⁷ age. s. 80.

²⁶⁸ Şehide Mutlu, “Erol Güngör’de Modernleşme ve Sekülerleşme İlişkisi”, Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Burdur, 2019, s. 221–238.

²⁶⁹ Hasan Onat, “İnsanlığın Geleceği Açısından Sekülerleşme ve Din”, Dinler Tarihi Araştırmaları VI, Türkiye Dinler Tarihi Derneği, Ankara, 2008, s. 268–277.

amaçlandı. Böylelikle toplumsal yaşam bilimsel temeller üzerine oturtulmaya çalışılmaktadır.²⁷⁰

Türkiye’de sekülerleşme hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Saltanatın kaldırılmasından sonra cumhuriyetin ilan edilmesi halifelik makamının önemini yitirmesine neden oldu. Yapılan inkılaplar Türkiye Cumhuriyetinin laik bir kimliğe bürünmesini sağladı. Türkiye’de sekülerizm denildiğinde genellikle laiklik konusuna odaklanıldığı görülmektedir.²⁷¹

XIX yüzyıl sonrası Türk-İslam sekülerleşme sürecine dair doğru tespitlerin yapılabilmesi için geçmişten istifade edilerek detaylı analizlerin yapılması gerektiğini belirten Mardin; seküler hayatın devamlılığı için devlet yapısında birtakım değişimlerin yapılması gerektiğini savunmaktadır. Osmanlı’da veya Cumhuriyet döneminde yenileşme ve değişim hareketleri çerçevesinde hukuk, eğitim, sosyal ve kültürel alanlarda toplumu oluşturan tüm unsurlar seküler faaliyetlerden istifade etmiştir.²⁷²

Osmanlı devletinin sekülerleşme süreci II. Mahmut döneminde açılan Tıbbiye ve Harbiye okullarının kurulmasıyla eğitim alanında görülmüştür. Sivilleşme faaliyetleri, dini eğitim veren kurumlar dışında müspet ilimlere dair eğitim veren kurum mezunu kişilerinde din üzerine değerlendirme yapabilmesine ortam hazırlamıştır. Toplumun sivilleşmesiyle entelektüelleşme faaliyetleri yaşanmış ve felsefe, mantık gibi ilimler eşliğinde din yorumlanmaya tabii tutulmuştur. Din konusunu toplum üzerinde etkin kılan tarikatların, mezheplerin ön planda olduğu toplumda felsefe gibi müspet ilimler ışığında değerlendirmelerin yapılmaya başlaması tarikat tarzı dini yapılanmaların faaliyetlerini açıktan değil, gizli şekilde yürütmelerine sebep olmuştur.²⁷³ Sekülerizm kapsamında dinden uzak oluşturulmaya çalışılan yeni düşünce sistemi, toplumda söz sahibi olan aydın kesim tarafından halka eğitim yoluyla dikte edilmektedir. Mardin Osmanlı’da temelleri atılmış olan Yeni Osmanlılara dikkat çekmiş ve ona göre Cumhuriyet sonrası yapılan değişim ve inkılapların dayanağı, yeni Osmanlıların düşünce ve fikir yapılarını oluşturmuştur. Bu kişilerce benimsenen seküler fikirler eğitim vasıtası ile İslam diniyle

²⁷⁰ Şehide Mutlu, *Erol Güngör’de Modernleşme ve Sekülerleşme İlişkisi*, s.221–238.

²⁷¹ Alparslan Nur Feyza Özkan, *Sekülerleşmede yeni boyutlar: Dindarların sekülerleşmesi süreci*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019, s. 48.

²⁷² Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, s. 43–61.

²⁷³ *age.* s. 45–61.

iç içe geçirilmeye ve İslam'a seküler hava kazandırılmaya çalışılmıştır.²⁷⁴ Seküler devlet anlayışı için bu düşünce mensubu kişiler batıdan uygun görüp aldıkları tüm düşünce ve değerleri İslam'la harmanlamak istediler ve bunu yapmaya çalışırken de biat ismini verdikleri yöntemden istifade etmişlerdir.²⁷⁵

Osmanlı'da reform hareketlerinin başladığı, fermanların imzalandığı yılların seküler faaliyetler açısından önemini vurgulayan Mardin, XVII yüzyıldan itibaren Osmanlıda gerileme döneminin başlamasına: askeri, bürokrasi, eğitim, din alanında yer alan görevli kişilerin sahip oldukları din anlayışının zayıflaması ve devlet yönetiminde yaşanan gevşemeler gibi farklı sorunların etkili olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla seküler zihniyet yapısının yaygınlık kazanması din ve din görevlilerinin etkisini kaybetmesine zemin hazırlamıştır.²⁷⁶ İnanma ihtiyacı fitri bir olaydır. Dolayısıyla var olduğu ilk günden itibaren inanma ihtiyacı duyan insanı dinden uzak tutmak amacıyla dünyevileştirmeye çalışmak bireylerde ve toplumlarda çeşitli bunalımlar yaratmaktadır. Sekülerleşme; sanayileşmeyi, modernleşmeyi, laikleşmeyi içine alan dünyevileşme alanıdır. Sekülerizm kapsamında yapılan çalışmaların sonucunda ortaya çıkan değişimlerde ulema görev ve yetkilerinde etkisiz hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde dağılma dönemine kadar ulema sınıfı yasama, yürütme ve yargı alanlarında toplumda etkin ve aktifken, dağılma döneminde devletin devamının sağlanması amacıyla Batılılaşma hareketlerinin başlaması ve bunun sonucunda ıslahatların yürürlüğe girmesi ulemanın eski önemini yitirmesine neden olmuştur. Osmanlı yönetim biçiminden Cumhuriyete geçiş yapıldıktan sonra ulemanın yargı sisteminden demokrasinin, kanunların işlevsel olduğu merkez-çevre ilişkisi ortaya çıkmıştır. ²⁷⁷ Ülkemizde sekülerleşme süreci kapsamında yeni dini hareketler, cemaat ve tarikat yapıları gibi farklı dindarlaşma yapıları ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetten itibaren ülkemizin yaşam anlayışı, yaşam felsefesi, din anlayışı seküler hale gelmiştir.

3.7.7. Halk

Cumhuriyet öncesi dönemde halk kavramına önem verilmemesinin temel gerekçelerinden bahseden Mardin, toplumda sınıfsal ayrımların yöneten ve yönetilen

²⁷⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 236.

²⁷⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.442.

²⁷⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 44-48.

²⁷⁷ Şerif Mardin, *Türk iye, İslam ve Sekülerizm*, s. 47-50.

şeklinde olmasını bu durumun gerekçelerinden biri olarak ele almıştır. Bunun yanı sıra o dönemde henüz laikleşmemiş toplumda dinin devlet işlerine karışmasını ve bu hususta cemaatlerin işe dâhil olmasını bir diğer gerekçe olarak ifade etmektedir. Halkın, yönetimde söz sahibi olmasıyla birlikte meşru haklar kazanması uluslararası iletişimde cemaat yerine millet olarak bahsedilmesini sağlamıştır.²⁷⁸ Osmanlı Devleti'ni Batıdan ayıran en önemli özellik, geleneksel değerlerle yöneten yönetime itaat eden, yazılı hukuki kuralların olmadığı geleneksel otorite biçimine sahip olmasıdır. Merkezin, geleneklere uygun şekilde bir rol üstlenmesi ve iktisadi hayatı kontrol etme gücüne sahip olmasından dolayı toplumun refahından da şahsen sorumlu olduğu ve Patrimonyal otorite biçimi olarak adlandırılan bu otorite biçimi daha çok Orta Çağ Avrupa'sında hâkim olan düşünce sistemiyken, Osmanlı ve Türkiye'de de yaygın hale gelmiştir. Türk siyasal hayatını ve Osmanlı devlet geleneğini anlamak için önemli bir kavram olan²⁷⁹ Patrimonyal otorite biçiminde halk kelimesi günümüzde yaygın olarak kullanılan bir kavramda değildir. Patrimonyal sistemde halkın ait olduğu devlete, üzerinde yaşadığı topraklara uyrukluk bağıyla bağlı olması önemli bir noktadır. Değişen şartlar ve ihtiyaçlar neticesinde yetersiz görülmeye başlanan Patrimonyal sistemden Batı'da "aydın despotizmi" adı verilen siyasal görüşün siyasal teorisini oluşturmayı ve merkezden idare edilen bir devlet yapısı kurmayı amaçlayan Kameralizm düşünce yapısına geçiş yapılmıştır. Bu sayede içerisinde bulunan çağın şartları göz önünde bulundurularak problemler çağdaş şekilde çözüme kavuşturulmaya çalışılmış ve hazır bilgiyi kullanan değil, bilgiyi üreten, geliştiren, uygulayan bireyler toplumda yer almaya başlamıştır.²⁸⁰ Halk, devlet çıkarlarının ilham kaynağı olmuş ve devlet eğitim, sosyal, ekonomi gibi pek çok alanda halkı üst seviyeye çıkarmayı hedef edinmiştir. Devletin güçlü olmasıyla halkında aynı güce sahip olacağını düşünen Kameralist sistem sayesinde Osmanlı Devleti iç ve dış ilişkilerinde ilerleme göstereceğini, eksik ve hatalarından arınacağını düşünerek Kameralizmi Osmanlı'da uygulamaya başlamıştır.

Mardin'e göre Osmanlı'da uygulanmaya başlanan Kameralist düşünce zamanla değişime uğramış ve özgür bir anlayışın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Özgür düşüncenin yaygınlaşması toplumsal sınıflar arasında ilişkilerin de özgür yapıda ortaya konulmasına

²⁷⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 233.

²⁷⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 106–107.

²⁸⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 84–93.

yol açmıştır. Halk, düşünce ve fikirlerini daha rahat şekilde ifade etme özgürlüğü elde etmiş, kendisine özgü düşünce ve fikir yapıları oluşturmaya başlamış ve kendisine sunulan tüm bilgileri kabul etmeyerek sunulan bilgileri sorgulamaya ve değerlendirmeye başlamıştır. Modernleşen halk kendi kültürel değer ve yargılarından uzaklaşarak batı felsefesine ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Cumhuriyetle birlikte laik sisteme geçiş yapılması Atatürkçü düşünce sisteminin yaşatılmaya başlanmasını sağlamıştır.²⁸¹

3.7. BİLGİ SOSYOLOJİSİ

Bilgi sosyolojisi genç bir sosyoloji disiplini. İlk defa Max Scheler tarafından kullanılmıştır.²⁸² Auguste Comte, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Mannheim, Karl Marx gibi toplum bilimciler bilginin toplumsal yönüyle ilgilenmiştir. Bilgi, toplumsal bir özelliğe sahip olması yönünden sosyolojinin kapsamı alanına girmektedir. İnsanlığın ilk sosyal ilişkilerini kurmaya başlaması, zamanla bilgi türlerinin birbirinden ayrışmasına neden olmuştur. Böylelikle bilgi; dini, felsefi, teknik, sanatsal, politik, bilimsel gibi çeşitli alanlara ayrılmıştır.²⁸³

Mardin çalışmalarında sosyolojiyi antropoloji, felsefe, psikoloji gibi farklı disiplinlerle buluşturur. Yapı ile fikir arasındaki ilişkiyi Osmanlı tarihini konu alan eserler ve din sosyolojisi üzerinden ele almaktadır.²⁸⁴ Şerif Mardin çalışmalarında bilgi sosyolojisi yapmıştır. İdeoloji isimli eserinde, ideolojinin bilgi sosyolojisi açısından hangi anlamlara geldiğini Max Weber'den, Karl Mannheim'den çeşitli atıflar yaparak Türk toplumundaki karşılıklarıyla beraber ele alarak anlamaya ve anlatmaya çalışmıştır. Mardin'in bilgi sosyolojisinin arka planında, Mannheim, Marx, Weber gibi birçok bilim insanının teorik açıklamalarından olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁵

Mannheim'ın bilgi sosyolojisinden anladığı örneğin "zaman" kavramının ayrı kültürlerde çeşitli çağrışımlarının bulunmasıdır. Mesela Ortaçağdaki insanların "zaman" kavramından anladığı aynı özelliklerin süre geçtikçe bir düzen içinde inip çıkmasıdır. Yazın güneş parlar, kışın kar yağar, bir kral ölür yerine bir kral geçer, herkes doğar,

²⁸¹ *age.* s. 84–93.

²⁸² Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 72.

²⁸³ İrfan Akpınar, *Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi İlişkisi.*, Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi, :5, S.2, 2021, 219-232.

²⁸⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 7–8

²⁸⁵ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 71.

yaşlanır, ölü gibi. Bu anlayışı modern zamanlarda farklılık kazanarak, yerini daha dinamik bir zaman anlayışına bırakmıştır. Mardin bu durumu Ahmet Haşim'in Osmanlı toplumunda ortaya koyduğu zaman algısı üzerinden ifade etmeye çalışmaktadır. Haşim, Osmanlı'da bir Müslümanın gününün başlangıcını şafak parıltısı, sonunu ise akşam ışıklarının gösterdiğini belirtmektedir. Osmanlı'da modern mekanik saatlerin yaygınlaşmasından önce on iki saatlik, bir gün tanımı bulunuyordu. Haşim'e göre ışıkla başlayıp ışıkla biten bu on iki saatlik gün ötekine kıyasla oldukça kolay, kısa ve yaşanması kolaydı.²⁸⁶

Mardin, bilgi sosyolojisini Mannheim'dan hareketle toplum hakkında sahip olunan bilgilerin toplumsal kökeni ve etkilerine yönelik araştırmaların anlatımı şeklinde ifade etmektedir. Mardin'e göre bu disiplin "her türlü düşüncenin sosyal yanlılığı nereden gelir ve nasıl oluşur?" şeklindeki soruya cevap bulmak ve topluma dair sahip olunan bilgilerin taraflı olmasının sebeplerini araştırmaya yönelik geliştirilen bir çalışma yöntemi ve alanıdır.²⁸⁷

Mardin'e göre fikirler, toplumsal üretimin bir sonucudur. Bu nedenle Mardin, insanların toplumdan bağımsız olarak düşünmediğini, daha önceden düşünülmüş olan fikirlerin tekrardan düşünülmesine katılım sağladıklarını belirtmiştir. İnsanlar bilgiye toplum vasıtasıyla ulaşmaktadır. İnsanoğlu dünyaya geldiği andan itibaren kendisini geçmişten aktarılan düşünce kalıplarının içinde bulmaktadır. Zamanla yaşanan değişim ve dönüşümler sonucunda ortaya çıkan yeni sorunları ele alırken geçmişten aktarılan bilgileri yeniden incelemekte veya bu bilgilerin yerine başkalarını koymaktadırlar.²⁸⁸ İnsanlar, içerisinde bulunduğu toplumun diğer bireyleriyle bir toplum haritası paylaşmaktadır. Bu haritadan sayesinde birbirleriyle anlaşılır ve ait oldukları toplumun kendilerine yüklediği sorumlulukların gereğini yerine getirmektedirler. İnsanın zihninde yer alan bu haritanın sınırları net değildir. Kültür olarak adlandırılan ve kuşaktan kuşağa simgeler vasıtasıyla aktarılan bu anlam haritasının sınırları esnektir.²⁸⁹

²⁸⁶ *age.* s. 72–73.

²⁸⁷ *age.* s. 61.

²⁸⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 140.

²⁸⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 17–18.

3.8. POZİTİF BİLİM

1850'li yıllardan sonra Batı'da ve Türkiye'de pozitif bilimlerle meşgul olanlar dine karşı duyarsızlaşmışlardır. Bu durum muhafazakâr kesimlerde pozitif bilimlere karşı bir güvensizlik yaratmıştır.²⁹⁰

Bilim alanında yaşanan gelişmeler, İstanbul'da 1870'li yıllardan itibaren halk tarafından daha fazla ilgi görmeye ve popülerite kazanmaya başlamıştır. Abdülhamit döneminde, İstanbul'da yaygınlık kazanan bilimsel gelişmelerin neticesinde insanların kolaylıkla yanlarında taşıyabilecekleri bilimsel içerikli cep kitapları piyasada yer almaya başlamıştır.²⁹¹ Abdülhamit döneminde eğitim alanında yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde pek çok eserin tercüme çalışmaları yapılmış ve yayınlanmış; matematik, coğrafya gibi alanlarda kullanılan, istifade edilen eserlerde nicel bir artış olmuştur.²⁹²

Bilim üzerine yazılan eserler Osmanlı Devleti'nin bilimsel gelişmelerde daha yakından tanışmasına kapı aralamıştır. Bilimdeki gelişmelerle birlikte farklı düşünce ekolleri ortaya çıkmış ve ortaya çıkan bu ekollerin neticesinde de Osmanlı ve bilim etkileşimi daha yakından sağlanmıştır. Mesela Van Valisi Hasan Paşa'nın çağrısıyla Van'a giden Nursi, müspet ilimlerin varlığından haberdar oldu. 1890'lı yıllara gelindiğinde müspet ilimleri kitaplar aracılığıyla araştırma imkânı buldu. Bu dönemden itibaren Said Nursi, müspet ilimlerin incelenmesi gerektiğini savunarak, bilim alanına katkı sağlamıştır.²⁹³ Said Nursi'ye göre, pozitif bilimler Allah'a olan imanı kuvvetlendirerek hakikate ulaştırmaktadır. Her bir pozitif bilim insanlara Allah'ın isim ve sıfatlarını anlatmaktadır. Örneğin, eczanede bulunan ilaçlar; onları üreten kimyagerleri gösterir, çünkü o ilaçlar, kendiliğinden oluşamazlar. O halde, bütün canlıları yaratan bir kimyager olmalıdır ki, bu da Allah' dır. Dolayısıyla Kimya bilimi bu bakış açısına göre, dünyevi yararlarının yanı sıra, Allah'ı ve O'nun sıfatlarını da anlatmaktadır. Bu şekilde diğer bütün pozitif bilimler de kendilerine ait dillerle Allah'ı anlatmaktadırlar. O halde bu bilimlerden ve çağdaş eğitimden çekinmeye gerek yoktur.²⁹⁴

²⁹⁰ Ahmet Faruk Kılıç, *Said Nursi ve Dindarlaştırılmada Pozitif Bilimlerin Rolü*, S.57,2013, s.43.

²⁹¹ Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 124–125.

²⁹² Şerif Mardin, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 217

²⁹³ *age.* s. 124–125.

²⁹⁴ Ahmet Faruk Kılıç, *Said Nursi ve Dindarlaştırılmada Pozitif Bilimlerin Rolü*, s. 38–49.

1890'lı yıllarda bilimin farklı bir ehemmiyet kazanmasıyla birlikte, bu dönemlerde Avrupa'da yaşanan bilimsel gelişmeler Osmanlı'da da etkisini hissettirmektedir. Bilimde yaşanan gelişmeler hemen hemen her alanda kendini göstermekteydi. Sanayi, iletişim, ekonomi gibi birçok alanda bilimin katkıları sayesinde ileri bir seviyeye gelinmiş hatta bu durum birçok sanatçının eserlerinde ele aldığı bir konu haline gelmiş ve bilimsel gelişmelerin artmasıyla insana verilen değerin azalması arasındaki ilişkiden bahsedilmiştir. Örneğin Zola gibi bir edebiyatçı, bilimin sanayide kullanılmasının ve gittikçe büyüyen örgütlerin, insanı nasıl küçülttüğünü özel konusu yapmıştır.²⁹⁵ Edebiyat kaynakları özellikle Fransız edebiyatı, bilimin öneminin Osmanlı aydınlarının çoğuna anlaşılır kılma hususunda önemlidir. Örneğin hem edebiyatçı hem de filozof olan, insan davranışlarını bilimsel açıdan incelemeye tabii tutan, Batı'da pozitivistizmin bir safhasını meydana getiren ve sanatın belirleyicisi olarak gösterdiği "kan (ırk), zaman (tarih) ve mekân (coğrafya)" unsurlarını okurlarına anlatan Taine'in bilim anlayışı Türk aydınlar katkısı sağlamıştır.²⁹⁶

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit'in tahta gelmesi eğitim ve öğretim alanında yapılan yenileşme hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Daha önceden geleneksel eğitim sistemine tabi tutulan özellikle askeri okullarda öğrenim gören öğrencilerin kendi değer ve yargılarından bağımsız olarak Avrupalı düşünce yapısını benimsemeye başladıkları görülmektedir.²⁹⁷ Fikirlerin tartışıldığı Mülkiye, Askerî Tıbbiye ve Harbiye okullarının eğitimi kapsamında yapılan değişimler Batı fikirlerinin yayılması için ortam oluşturmuştur. Batı'nın Büchner gibi materyalist düşünürlerinin, müspet bilimlerle toplum problemlerinin çözülebileceğine inanan pozitivistlerin teorileri yayılmaya başlamıştır.²⁹⁸ Dönemin eğitim alanında ortaya koyduğu reform hareketleri ve bu durumun etkisiyle eğitim alanında yaşanan Batı düşünce tarzı ile toplumun sahip olduğu geleneksel sistem arasına set çekilmiş bu durum geleneksel ve çağdaş eğitim anlayışının birbirlerine muhalif olma sorununu ortaya çıkarmıştır. Geleneksel bağlarla şehirden uzak hayat yaşayanlar toplumda hâkim olmaya başlayan Batı felsefesine kendilerini kapatmış ve İslam dinini esas alarak bu din çerçevesinde ortak değer ve yargılar bütünü oluşturma

²⁹⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 227.

²⁹⁶ *age.* s. 195

²⁹⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 137.

²⁹⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 185

düşüncesine hâkim kalarak zamanla laik düşünce yapısına karşı tavır almış ve örgütlenmiştir.²⁹⁹

Said Nursi'ye göre, Osmanlı Devleti'nin zaman zaman yerinde sayması veya gerilemesinin sebebi eğitimde birbirinden farklı çeşitli kurumların bulunması ve bu kurumlar içerisinde diğer eğitim kurumlarından bağımsız farklı derslerin okutulmasıdır. Bu durumun aşılmasının yolu olarak da eğitim kurumlarında ortak derslere yer verilmesi gerekir. Nursi'ye göre, önemli olan bilimin kimden ve nereden geldiği, bilimin kökeni değil bizzat kendisi ve sağladığı faydadır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus dışarıdan gelen bilimsel bir düşünceyi, faaliyeti, gelişmeyi alırken kendi değer ve yargılarımızı unutmadan, millet ve ulus olarak kültürümüzü yok saymadan, kendi değer ve yargılarımızın asimile olmasına izin vermeden dışarıdan getirdiğimiz bilimi ve bilimsel çalışmaları toplumumuzda konumlandırmamızdır.³⁰⁰ Mardin, Said Nursi için bilime verdiği önem ve laik bilim anlayışını benimseyip, bunu toplumda yaygın hale getirmek istemesinden ötürü kendisine “Bediüzzaman” lakabının verildiğini de belirtmektedir.³⁰¹

Batı uygarlığının 19. yüzyıl aşaması, bilimin egemen duruma geldiği yüzyıldır.³⁰² 19. yüzyıl bilim için buhar makinalarının gelişmesi, iletişim ağlarının yayılması, kimyasal buluşların sanayide kullanılması gibi uygulama alanları ve Charles Darwin'in, canlıların zaman içinde biçim değiştirmeleriyle ilgili olan evrim teorisi gibi bilimsel yorumlama ortamı yaratmıştır. Evrim teorisi, Osmanlı İmparatorluğu'na, materyalist düşünceyi getirmesi bakımından, etkili olmuştur. Fabrikaların büyümesi, tüketim mallarının pazarlanması, bürokratik kuruluşların genişlemesi bilimin gelişmesiyle birlikte yaşanmıştır.³⁰³ Mardin, pozitivizm anlayışının 1920'lere etkin bir biçimde geçmediğini ve Atatürk'ün bu konuda kendi çabasıyla bu akımı sürdürdüğünü belirtmiştir. 1920'lerde yaşanan gelişmeler bilim alanında olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Çanakkale Savaşı ve sonraki dönemde yaşanan savaşlar, Osmanlı Devletinin parçalanması sonucunda ondan kopan topraklarda kalan aydınlar, Osmanlıda yetişmiş yüzlerce aydın kişinin kaybına sebep olmuştur. Dolayısıyla pozitif bilimi dini ön planda

²⁹⁹ *age.* s. 55

³⁰⁰ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, s. 133–140.

³⁰¹ *age.* s. 126.

³⁰² Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s.188

³⁰³ *age.* s. 227

tutan ve geleneklere bağılı olarak yaşıyan insanlara kabul ettirmek güçleşmektedir. Çünkü bu kabul ettirme yıpranmış, azalmış, bir bölümü küskün bir aydınlar grubuyla yapılacaktır

304

XIX yüzyıl ve sonrası için bilimin altın çağı, en zirvede olduğu dönem diyebiliriz. Mustafa Kemal Atatürk bilimin zirveye oturmasını fırsata çevirerek bilimden olabildiğince faydalanmış ve yaptığı inkılaplar da bilimi bir yöntem ve strateji olarak kullanmıştır. Bu dönemde ulemanın devlet katında devam eden rolünü sonlandırarak, bireyin dünya görüşünün ulema yerine müspet bilimlerin şekillendirmesi amaçlanmıştır. O halde, İslâm bir devlet fonksiyonu görünümünü kaybetmeli ve herkesin şahsında şekillenen bir inanç şeklini almalıdır. Bununla birlikte Batı medeniyeti ve beraberinde getirdiği müspet bilimler örnek alınmalıdır.³⁰⁵ Atatürk' göre bilimin egemenliği olumlu bir gelişmedir ve uygarlık bilimin rehberliğinde yürümektedir.³⁰⁶

Mardin'e göre Bilim'in rehberliği tek başına net bir anlam taşımaz. Bu rehberlik en az iki anlamda belirebilir. Bilim, "madde" üzerinde hâkimiyet kurarak milleti daha güçlü bir duruma getirme anlamını taşıyabilir. Bilim, örneğin, endüstrinin gelişmesini sağlar ve endüstri milleti diğer milletlerden daha güçlü duruma getirecek araçları yaratır. Bilim, ikinci bir anlamda, toplumsal örgütlenmenin en faydalı şeklinin ne olduğunu göstermeye yarayan bir yaklaşım olarak görülebilir. Bu ikinci vurgu, 19. yüzyıl Avrupa'sında pozitivizm'in üzerinde durduğu bir vurgudur.³⁰⁷

Bilimin endüstri yoluyla milleti kuvvetlendireceği 19. yüzyılın ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinmeyen bir fikir değildir. Aksine, tutucular arasında bile oldukça yaygın bir görüştü. Atatürk'ün bilim anlayışının ayırıcı özelliği bilimi toplumu şekillendirmek için kullanmak istemiş olması, bu açıdan pozitivizm'in getirdiği anlamda hareket etmiş olmasıdır. Mardin, Atatürk'ün pozitivizm'in kurucularından doğrudan etkilenmediğini belirtmektedir. Geleneksel Osmanlı devlet kültüründe "müspet" (pozitif) görüşlerin gelişmesine müsait bazı unsurların bulunmuştur. Atatürk, başkalarının sistemsiz olarak etkisinde kaldıkları unsurları bir noktada toplayabilmiş ve hepsinden birden faydalanma yolunu bulmuştur.³⁰⁸ Nitekim Atatürk döneminde yaşanan bilimsel

³⁰⁴ *age.* s. 229–230

³⁰⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 184.

³⁰⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 188

³⁰⁷ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 189.

³⁰⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 189.

gelişmelerin başarılı olması pek kolay olmamıştır. Zira Osmanlı'dan kalma parçalanmış bir toplum, bu toplumda yaşanan tüm sıkıntılar ve tüm bunların neticesinde bilim tohumunun serpilmediği bir ortamda halkı bilime yakınlaştırmak adına değişimler yapmak basite indirgenecek başarılar değildir.³⁰⁹

Bilimin tek başına toplumlara yol gösterici değildir. Bilimin ilerleme yolunda aktif olarak yer edindiği toplumlar daha sağlam, dayanıklı, güçlü bir toplum olarak konumlandırılabilir. Mesela teknoloji ve sanayinin gelişmesi sağlanarak devlet diğer dünya ülkelerine karşı daha itibarlı bir konuma yerleştirilebilir. Ayrıca bilim toplumların birlik ve bütünlük içerisinde olabilmeleri için en doğru şekilde organize olabilmelerine olanak sağlamaktadır. Bilimin ön planda olması ile kanunlar, yasalar, doktrinler düzenlenebilir ve ulus içerisinde kuvvetlendirici bir etki hâkim kılınabilir. Atatürk'te bilimin bütünleştirici, kuvvetlendirici etkisinden faydalanmış ve toplumda düzen oluşumu açısından bilimden faydalanmıştır.³¹⁰

3.9. ÜTOPYACILIK VE İDEALİZM

Mardin, Ütopya kavramını “tasarı, proje” şeklinde ifade etmektedir. Ütopya hoşlandığımız, kendimize yaşam alanı oluşturacağımız bir toplum oluşmasını amaç edinmektedir. İnkılap yapacak kişinin ütopyacısı sıfatını taşıyabilmesi için toplumda farklı izlenimler ortaya koyma yeterliliğine sahip olması gerekmektedir. Ütopyacısı kimliğine sahip olacak kişi veya kişiler toplumun tamamını kapsayacak şekilde yenilik ve değişim ortaya koyabilmelidir. Türkiye’de gerçekleştirdiği ütopyasını başarıyla sonuçlandırıp ortaya koyan kişilerden en önemlisi Atatürk’tür.³¹¹ Atatürk’ün ütopyası kendine özgü, ilerlemeci anlayış taşıyan çağdaş bir ütopyadır. Osmanlı'dan kalma yapıyı devralan Mustafa Kemal, kendisinden önce tekrarlanan hatalara düşmemesi, devletin ayakta kalabilmesi için izlenmesi gereken yolları çok iyi bilmesi ütopyalarını gerçekleştirirken kullanacağı strateji, yöntem ve tekniklerini buna göre ayarlamasını sağlamıştır. İlerlemeci, çağdaş toplumun ihtiyaç listesini iyi şekilde analiz edip değerlendirmesi yaptığı tüm inkılaplarda bunu hissettirmektedir. Temelinde toplum için en ideal olanı, en iyi olanı arzu etmek olan Atatürk ütopyası; düşüncesi ve vicdanı özgür bir toplum

³⁰⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 229

³¹⁰ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 55–57.

³¹¹ *age.* s. 223–224.

yaratmayı ve bu toplumu tüm dünyayla ortak uygarlık çerçevesinde bütünleştirmeyi amaçlamaktadır.

Toplumların sınırları belirlenmiş sosyal yapısı; o toplumda yer alan bireylerin çoğunluğunun sınırlar çerçevesinde yaşam felsefelerini oluşturmalarına yardımcı olurken, aynı toplumda belirlenen sınırların dışına çıkan, değişim ve yenileşme faaliyetlerine teşebbüs eden kişilerde bulunmaktadır. Mardin'e göre sınırların dışına çıkan, toplumsal değişimi destekleyen kişiler Osmanlıda da ortaya çıkmış fakat tam anlamıyla toplumda yenilikler oluşturamamışlardır. Jön Türkler ismi verilen bu grup Osmanlı'nın dağılmasını engellemek için dine bağlı kalarak, asimile olmadan Batıdan ilerlemeci düşünceler edinmeye çalışmıştır.³¹² Osmanlı Devleti'nin de Batının yaşadığı reform hareketleri karşısında gerileme dönemi başlamıştır. Bu dönemde bilgin kişiler Jön Türkler ismiyle bir topluluk oluşturarak Batı karşısında yaşanan gerileme hareketlerine karşı savaş vermişlerdir. Ortaya çıkışı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine denk gelen, XIX. - XX. yüzyıl arası dönemde varlığını sürdüren Jön Türk hareketinin amacı, Batının gelişmiş ve gelişmekte olan teknolojik faaliyetlerini yakından takip ederek kendi devletlerine taşıyabilmektir. Şerif Mardin düşünce hayatında değerli sayılan aydın Jön Türkler grubunun amacı gerilemeyi yavaşlatmak ve sona erdirmektir.³¹³ Amaç ve gayelerini gerilemekte ve dağılmakta olan bir devleti kurtarma çalışmaları olarak ifade edilebilen, 'Jön Türkler'in yapmak istediği Osmanlı'nın sosyal ve siyasi hayatına müdahalelerde bulunarak dönemin sorunlarına çözüm üretmekti.

Batının her geçen gün güç kazanması, ortaya koyduğu başarılar Osmanlıda olumsuz etkiler yaratmaya başlayarak, yükselişte olan bir devleti gerilemeye ve dağılmaya zorunlu kılarken, böyle bir ortamda devleti kurtarma çalışmalarının yapılması da kaçınılmaz olmuştur. Bu noktada devreye giren Jön Türkler, İslam dinine bağlılıklarıyla dini yok saymadan ve kültürümüzden asimile olmadan Batının ilminden, tekniğinden, tarzından istifade ederek kurtuluşa erişileceğine inanmaktaydılar. Batının din anlayışı ile Osmanlı'nın din anlayışı, kültür farklılıklarının sentezlenmesi yeniden canlanmanın, dağılmanın çözümü olamayacağı gibi beraberinde çok daha farklı sosyal ve siyasi sorunlar oluşturabilirdi, dolayısıyla Batının ilim ve tekniğinden istifade ederken belli sınırlar içerisinde kalınmalıydı. Dinin toplumsal değişim üzerinde hiçbir engel teşkil

³¹² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, s. 308–309.

³¹³ *age.* s. 218.

etmediğinin bilinciyle Osmanlı'yı sadece Batının ilmi, teknolojik gelişmeleri ile tanıştırma amaçları olan Jön Türkler; Batıya doğru düşünce eğilimi gösteren, Batı ile Osmanlı kültürünü sentezleyip ulus kültür var etmeye çalışan bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin'e göre Jön Türklerin dinin etkisinde kalmış olmaları Osmanlıda tam anlamıyla batı felsefesi oluşturmalarına engel olmuştur.³¹⁴

Jön Türk mensupları ortaya çıktıkları dönemde kendilerine özgü kuramlara sahip olmadıkları için hali hazırda var olan birtakım fikirleri benimseyerek,³¹⁵ dağılmakta olan devleti tekrardan yapılandırma amacıyla hiçbir zaman ütöpik düşünceler ortaya koyamamış,³¹⁶ batının fikir yapısını iyi örnek alamadıklarından tam anlamıyla işe yarayacak felsefe yapamamış, sahip oldukları din anlayışının etkisinde kalmalarından dolayı batıyla yüzeysel etkileşim içinde bulunmuşlardır. Osmanlı'da sadece belli bir grup tarafından benimsenmeye çalışılan, taklit edinilen düşünceler Batıda yaşam tarzı haline gelmiştir.³¹⁷ Osmanlı Devleti toplum yapısı, birbirinden farklı etnik ve dini yapıları barındırmaktaydı. Böylesi çoklu etkileşimin olduğu ortamda istenilen istikamette yenilikler gerçekleştirmek pek mümkün değildi. Bu durumda doğru ve amaca uygun ütopyaların var olması için en uygun yol tüm farklılıklara tek tek hitap edecek, birlik ve bütünlük kapsamında hepsine aynı şekilde hitap edecek şekilde olmasıydı.³¹⁸ Jön Türk hareketinin yaptığı çalışmalar neticesinde varılan sonuç Osmanlı'nın modernleşmesi olmuştur. Bu kapsamda İslam dinini ön planda tutma çalışmaları önemini kaybetmeye başlamış ve batı felsefesi ile modernleşme harekâtı başlamıştır.³¹⁹

3.10. ULUS DEVLET VE İDEOLOJİ

Mardin, Atatürk'ün Osmanlı'dan devraldığı ve Cumhuriyete geçişi sağladığı topraklar üzerinde geçmişten bir takım kültürel izlerin görülmesine rağmen ulus devlet modeline geçildiğini belirtmiştir. Mardin ulus devlet modeli hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Olan şey, Mustafa Kemal'in var olmayan, farazi bir varlığı, Türk milletini ayağa kaldırarak ona hayat vermesiydi. Onun girişmiş olduğu projenin gerçek boyutlarını bize veren ve düşüncesinin ütopycı niteliğini ortaya çıkaran, olmayan bir şey için sanki varmış

³¹⁴ *age.* s. 312.

³¹⁵ *age.* s. 22.

³¹⁶ *age.* s. 308–309.

³¹⁷ *age.* s. 15–23.

³¹⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 235.

³¹⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 442.

gibi çalışması ve onu var etme yolundaki kabiliyetidir. Göreve başladığı sırada Türk milleti, ne genel iradenin ne de milli bir kimliğin varlığı olarak vardı. O, aşırı ölçüde ihtiyatlı meslektaşlarından bir gelecek fikri ve bu fikri gerçekleştirmede taşıdığı arzu bakımından ayrılmaktaydı. ‘Millet’ ve ‘Batı medeniyeti’ onun tasarısına gizli bir temel sağlayan iki şifre kelimeydi; bu stratejik noktaları değerlendirdiğimiz takdirde, onun dine yönelik tavrı tutarlılık gösterir. Atatürk’ün ideal bir toplum peşinde gösterdiği kararlılık, zamana ayak uydurmadaki büyük yeteneği ile çelişki teşkil etmez: Onun taktik çelişkilerini anlamlı kılan nokta, üzerinde dikkatini yoğunlaştırdığı tasarıdır.”³²⁰

Her ne kadar Osmanlı’da yöneten ve yönetilen arasında farklılıklar olsa da modernleşme hareketlerinin başlaması ile farklılıkları ortadan kaldırma çalışmaları da başlamıştır. Mardin’e göre ıslahatların başlaması ile birlikte hanedanlık içerisinde çözüme kavuşmayı bekleyen üç önemli husus bulunmaktadır. Bunların ilki Müslüman olmayan halkın ulus devlet çerçevesinde bir bütünü teşkil edecek şekilde yapılanması, ikincisi siyaset dünyasında tüm kesimlerin katılımını sağlayacak şekilde bir sistem geliştirmek, üçüncüsü ise Osmanlı Hanedanlığına bir düzen vermektir. Dolayısıyla bu üç husus yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkilerin etkin şekilde sağlanabilmesi için ulus devlet oluşturmaya ilişkin adımları içermektedir.³²¹ Mardin’e göre ulus devlet olma yolunda halledilmesi gereken problemler Müslümanların ve gayrimüslimlerin siyasi hayata aktif olarak katılımını sağlamaktır.

Mardin, Atatürk’ün Cumhuriyeti ilan etmesiyle birlikte çeşitli inkılapların yapıldığını ve yapılan bu inkılapların en iyi şekilde toplumda işlemesi için büyük çabalar sarf edildiğini belirterek ulus devlet kapsamında din ve siyaset etkileşimini Osmanlı ve laik Türk Devleti’ni mukayese ederek değerlendirmeye çalışmıştır. Mardin’e göre Mustafa Kemal’in Cumhuriyeti ilan etmesinden sonra laik bir yapı inşa edilmiş, din işleri ile devlet işleri arasındaki mesafe birbirinden uzaklaştırılmıştır. Mardin Osmanlı’da Tanzimat Dönemi öncesine kadar bu durumun gerçekleşmeme gerekçesi olarak da devletin işleyiş sisteminin din temelli olmasından kaynaklı olduğunu belirtmektedir.³²² Atatürk’e göre din, kendi başına dağılmakta olan bir devleti tekrardan canlandırmakta ve ayakta tutmakta yetersizdir.³²³ Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal, din ve siyasetin birbirine karıştırılmadan yürütülmesi gerektiğini savunarak çağdaş devlet ferdinin din anlayışının siyaseti etkilemeden kendine özgü olabileceği, her ferdin İslam’ı kendi benliği içerisinde yaşaması ve siyasetten uzak olması gerektiğini belirterek çalışmalarını bu

³²⁰ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 62–63.

³²¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 47–49.

³²² Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 35–47.

³²³ *age.* s. 50.

yönde sürdürmüştür.³²⁴ Tarikat ve cemaatlerin halkla yoğun etkileşimde olduğu Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde olan ulusal bir devlette; sistemin nasıl işleyeceği, sınırlılıklarının neler olacağı bilim adamları tarafından devletin topluma sağladığı yaşam koşullarının kabul edilmesi ve devletin ortak ırktan olan kimselerden oluşması gerektiği şeklinde farklı yorumlanmıştır. Türk milliyetçiliğinde önemli bir isim olan Ziya Gökalp'e göre ulusal devlet altında ortak değer ve kültür unsurlarını benimsemek, aynı davaya nail olmak, ortak bir dil, din, tarihi paylaşmaktır. Cumhuriyete geçiş yapılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nden kalan unsurlardan faydalanmak pek doğru olmazdı. Atatürk, Ziya Gökalp'in de savunduğu birlik ve bütünlük ilkesinin hayata geçirilme noktasında problemlerle karşı karşıya geleceğinin farkındaydı. Ona göre ifade edilen düşüncelerin gerçek hayatta uygulanması zaman gerektirecek bir durumdu. Atatürk geçmiş dönemlerde yönetimde bulunanların yapmış oldukları hataların etkisinden toplumu uzak tutmaya çalışmıştır.³²⁵

Ulus-Devlet kavramını, bir devlet yönetiminin kendi coğrafyasında barındırdığı halkın din, dil, ırk, mezhep, ten rengi, kültür, değer, yargılar ve daha birçok farklılık arasında ayırım yapmadan, toplumda parçalanmalara, bölünmelere fırsat sağlamayacak şekilde tüm farklılıklara saygı duyulan, demokratik bir ortamda huzur sağlama sistemi olarak tanımlayabiliriz. Ulus-devlet yapısı altında insanlar tek bilek, tek yürek şeklinde bütünleşerek ortak bir geçmiş ve gelecek oluşturma çabası içerisindeyler. Ortak kültür, ortak dil ve dahası olmadan aynı coğrafyada farklı kaderler yaşayan, farklı yaşam alanları, düşünce yapıları, istek ve arzular, hayat gayeleri gibi farklılıklar ortaya çıkmaya mahkûmdur. Farklılıkların hâkim olduğu toplumlarda insanlar irili ufaklı küçük birimler oluşturarak, yönetimde zorluluklar çıkarmaya, siyasi çıkarlar için farklı ülkelerin etkisinde kalarak devletin parçalanmasına, yok olmasına sebebiyet verecek küçük toplumcuklar olarak devlet yapısının parçalanmasına neden olabilmektedir.. Atatürk'ün ulus devlet modelinde tek bir millet olma yolunda yapılan çalışmalar da "Ne mutlu Türk'üm diyene" ilkesinin hayata geçirilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı'dan devraldığı toprakların ilelebet payidar kalması amacıyla Atatürk, aynı topraklar üzerinde tek olmayı, bir olmayı savunmuş ve yaptığı tüm çalışmalarında daha modern ve parçalanmaz devlet olmak için tek olma düşüncesini esas alarak siyaset yapmıştır. Günümüz Türkiye'sinde

³²⁴ *age.* s. 119-120.

³²⁵ *age.* s. 37-39.

parçalanmamak, güçlü olmak, ülke içi arbede ve bölünmelerin olmaması için tek millet, tek vatan, tek güç olmayı tutum ve davranışlarımıza yansıtmalı, al bayrağımızı korumak adına bu düşüncelerimizi tüm nesillere aşılamalı ve oluşabilecek tüm saldırılara karşı koruma kalkanı olarak kullanılması gerekmektedir.

3.11. DİN VE İDEOLOJİ

İdeoloji kavramını ilk defa Fransız düşünür Destutt de Tracydir kullandı. Tracy göre ideoloji, kesin hükümlerden sıyrılıp, fikir ve düşünceleri inceleyen ve sosyal reform niteliği olan düşünce sistemidir. Karl Mannheim göre ideoloji; herhangi bir toplumda egemen olan sosyal sınıfın çıkarlarının haklılaştırılarak evrenselleştirilmesidir. C. Levi Strauss ideolojiyi; bize toplumun haritasını sunan, toplum içerisinde hareket etmemizi kolaylaştıran fikir yapısı olarak tanımlar.³²⁶ İdeoloji, herhangi bir toplumun veya toplumsal grubun siyasi ve toplumsal eylemlerine yön veren kendine özgü düşünce, inanç ve görüşler bütünüdür.³²⁷ Mardin'e göre ideoloji, kendinden kurtulmanın güçlüklerle mümkün olduğu bir düşünce kalıbıdır.³²⁸ Türkiye'de, 1974 yılında bir grup üniversite öğrencisi üzerinde yapılan bir anket sonucuna göre ideolojinin denekler arasında farklı anlamlar ifade ettiği görülmüştür. Ankete katılan öğrencilerin çoğunluğu için ideoloji sistematik bir fikir yapısı veya anlatısıdır. Deneklerden bazıları ise ideolojiyi, gerçekleri olduğu gibi yansıtmayan bir fikir yapısı şeklinde tanımlar.³²⁹

Kavramın ilk kullanımı Fransız İhtilalinden sonra özgür ve özgün düşünme şekli, doğru fikir yürütme süreci anlamında kullanıldı. Kavramı ortaya atılma amacı, insanların özgün fikir ve düşünce sisteminin oluşabilmesinin mümkün olduğunu ve istenildiği takdirde bireylerin bunu başarabileceklerini göstermektir.³³⁰ Karl Marx'ın çalışmalarıyla gündeme gelen ideoloji, Türkiye'de 1970'li yıllarda mühim bir sorun, kavramsal bir mesele olarak toplum bilimciler tarafından sıklıkla kullanılan bir kavram olarak gündeme gelmiştir.³³¹

³²⁶ Seydi Yılmaz, *Şerif Mardin'e Göre Din ve İdeoloji*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 11–15.

³²⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.16

³²⁸ Ejder Okumuş, *Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, s.167.

³²⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 13–14.

³³⁰ *age.* s. 19–22.

³³¹ *age.* s. 13.

Mardin, geçmişte ve ş uanda yaşananlardan hareketle kavramların yeniden ve daha detaylı şekilde incelenmesi gerektiğini savunurken, geçmişten günümüze kavramlar arası uzlaşmacı yaklaşımın ortaya çıkmasını da sağlamıştır.³³² Mardin ideolojisi: “Farklı dünya kavrayışlarına ilişkin olarak geliştirilen düşüncelerin toplumun değişik katlarındaki yansımaları, aydınlar katındaki değişim arayışlarının sembolik dili.” şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca kavramı:

“toplumsal iletişim şartları altında çalışan, geniş kapsamlı iletişim “ağ”ları içinde şekillenen simgeleştirme kümesi”; “çağdaş dünyanın çalkantılarının ve altında yatan önemli toplumsal ve yapısal değişikliklerin gerekli kıldığı fikri yapıtlar”, “köklerinden kopmuş olan insanlara yeni bir yön vermeyi ve dengelerini kurmayı amaçlayan öneriler”³³³ şeklinde nitelendirilmektedir.

İdeoloji, insan topluluğunun bir araya gelmesiyle birlikte önemli hale gelen inançlar, insanlara rehberlik eden yol haritasıdır.³³⁴ Mardin’in ideoloji kavramına yüklediği anlam toplum içerisinde ortak iletişim ağını oluşturmaya çalışan, kendi toplumunun ortak dilinden asimile olmaya yüz tutan bireylerin o toplumla bütünleşmesini sağlayan, modernleşen dünyada değişen düşünce yapılarına adaptasyon süreci ve toplumu dengede tutmaya çalışan bir sistemdir.³³⁵ Dolayısıyla Mardin düşüncesinde iki farklı ideoloji tanımı karşımıza çıkmaktadır. Bu tanımlamalardan ilki sınırları kesin olarak çizilmiş, klasik temel eserlerin okutulduğu, tüm bireylerin ortak düşünce yapısına sahip olmasını ön gören sert ideolojilerken bir diğeri ise toplumların inanç ve biliş dünyasını içeren yumuşak ideolojilerdir.³³⁶ Sert ideoloji, belli bir düzen ve sistemde geliştirilmiş, temel eserlerin etkisinde devamlılığını sağlayan ve yönetici sınıfının değer ve kültür anlayışı çerçevesinde var olmuş yapıdır. Yumuşak ideoloji ise yönetici sınıfı dışında kalan cumhurun yöneticilerden bağımsız olarak edinmiş oldukları değer ve kültür yapısıdır. Sert ve yumuşak ideoloji kapsamında yapılan araştırmalarda ortaya çıkan farklı ideoloji yaklaşımlarının neler olduğunu Mardin şu şekilde ifade etmektedir:

“Bunlardan biri, başlangıçta yaptığımız "sert" ideoloji tarifinin içine giren hâdiseleri inceleyen eserlerdir. Burada aranan, oldukça mütecanis bir fikrî yönelimin bir sosyal yapı unsuru olarak. ne gibi bir fonksiyon gördüğüdür. İkinci bir yaklaşım (klâsik Siyasî Fikirler Tarihinde fikirlerinin tümü üzerinde durulan) Adam Smith gibi kimselerin fikirlerinin bazı yönlerinin yeni bir sosyal yapı içinde nasıl bazı tortu (residual) fonksiyonlar ifa etmeye devam ettiğini göstermeye çalışmıştır. Üçüncü bir yaklaşım, ideolojiyi bir sosyal tesanüt fonksiyonu icra eden bir unsur olarak ele almıştır. Burada

³³² Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s. 186.

³³³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 122–131.

³³⁴ *age.* s. 16–25.

³³⁵ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi*, s.187.

³³⁶ *age.* s. 187.

üzerin de durulan, ideolojilerin nasıl bir grubun dağılmasına mani olduğu, ideallerini tazeleyen bir faktör olarak nasıl çalıştığıdır. Dördüncü bir yaklaşım, ideolojiyi bir sosyal tesanüt fonksiyonu icra eden bir çerçeve olmaktan çok kişilerin dengesini sağlayan psikolojik bir destek olarak kıymetlendirmeye çalışmıştır. Bu anlayışa göre, toplumun mutlaka halledilmesi gereken problemlerinden biri, kişilerin şahsiyetlerinin dengesini sağlamaktır.”³³⁷

Bu yaklaşımlardan anlaşıldığı üzere ideolojilerin, kimlik edinme sürecinde takındığımız rol ve davranışlardaki etkisi araştırma ve değerlendirme konusu olmuştur. Ayrıca yönetici grubun düşünce sistemi çerçevesinde kaleme almış olduğu eserler, toplumda yer edinmiş fikir önderlerine ait düşüncelerin toplumda yarattığı etki ve bireylerin özgün nitelikler kazanmasında kişilikleriyle bütünleşmiş yapılar olup olmadığı da araştırma konusu olmuştur. Kişilerin şahsiyetlerinin dengesini sağlamak olarak ele aldığı problem cümlesinde dengeden kastedilen her bireyin kendine özgü kişilik oluşturmaya çalışmasıdır. Çocukluk ve buluş dönemlerini olumlu benlik algısıyla sağlıklı şekilde atlatarak sonraki dönemlere ulaşan bireyler olumlu bir kimliğe bürünmekte ve ideolojilere hayatında yer vermektedirler. Hayatında belli gelişim dönemlerine sahip olan insan, dönemsel zorluk, kriz ve bunalımlarla karşı karşıya kaldığında bu bunalım ve krizlere cevap veren yapı ve sistemler devreye girerek, karşılaşılan olumsuz durumlara karşı siyasi veya sosyal ideolojilere yönelerek içerisinde bulunduğu olumsuzluklara cevaplar bulmaya ve kimlik oluşturmaya devam edecektir.³³⁸ Tüm bunlardan hareketle ideolojilerin toplumda var olan duyguların, düşüncelerin toplum düzeni üzerinde ne işe yaradıkları, hangi işlevi gördüklerinin önemli olduğu sonucuna varılabilir.

Türkiye’nin çağdaş tarihinde önemli iki ideolojik devir bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kemalizm’in ortaya çıktığı devreler, bir diğeri ise 1960’lı yıllardır. 1960’lı yıllarda köyden kente göç eden, köyde sahip oldukları iş imkânlarından farklı iş alanlarına dâhil olmuş halk kitlesi karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde eğitimde artışlar görülmüş ve batıya benzer bir yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. Böylesi farklılıkların yaşandığı bir kitlede kendini yenilemiş toplumsal bir hayat meydana gelmiş ve ideolojilerin yayılması hareketlilik kazanmıştır.³³⁹ Geleneksel toplum izlerinin modern toplum yapısında silinmiş olmasıyla insanlara yeni bir dünya yaratma çabası içinde olan ideolojiler,

³³⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 14–27.

³³⁸ *age.* s. 26–27.

³³⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 138–139.

yenilenmiş toplumsal hayatta insanları ortaya çıkana inandırmak, onaylatmak, ona mecbur kılmak gibi görevleri de üstlenmiştir.³⁴⁰

Her toplumun sahip olduğu değer ve kültür sistemi vardır. Sahip oldukları bu değer ve kültür yapısı içinde, ayrıca inandıkları ve önem taşıyan semboller ve simgeler yer almaktadır. Bir toplumun bütün olabilmesi için onları bir arada tutan semboller toplumların devamlılığı için önem arz etmektedir.³⁴¹ Toplumda ortak bir dil haline gelen simgelerden hareketle ‘harita metaforu’ kavramını ortaya atan Mardin, kavramla bireylerin bulundukları toplumu, dünyayı algılama ve anlama şeklini açıklamaya çalışmaktadır. Her bireyin aidiyet duyduğu toplumda dünyayı algılama ve anlama şekli bulunmaktadır ve bu şekiller birbirinden farklıdır. Aynı toplum içerisinde iletişim halinde olan ve aynı kültürel öğeler etrafında birleşen insanlar, kendi arasında bir toplum haritası oluşturmaktadır. Bu sayede kendisini ve çevresini daha iyi anlayacak, anlamlandıracak ve toplumda kendisini konumlandıracaktır.³⁴² Yeryüzünde birbirinden farklı toplumlar bulunduğundan toplum sayısı kadar harita metaforu da bulunmaktadır. Coğrafi şartlar, ekonomik sebepler, sosyal ve siyasal hayat gibi tüm faktörlerden elde edilmiş yaşam şartları her toplumun çevresini algılama şeklini farklı kılmakta ve farklı harita metaforlarının doğmasına sebep olmaktadır. Her birey hayatta olduğu süre zarfında içselleştirdiği haritanın sınırlarını aşmamaya, çok fazla uzaklaşıp toplumdan asimile olamamaya çalışmaktadır.³⁴³

İdeolojilerin, toplum düzeninin bozulmadan korunması için toplumda var olmuş bu sembolleri ileriye taşıma, onlara sahip çıkma, onları farklılaştırma gibi fonksiyonları da vardır.³⁴⁴ Sık sık değişebilme özelliği bulunan kültür, ideolojilerin bu fonksiyonlarından etkilenme özelliğine sahip olmasından ötürü anlaşılmasında güçlükler yaşanan bir kavramdır.³⁴⁵ İdeolojiler, sembol, simge, değer, fikir önceki kültür ve değer öğelerini silme potansiyelini kendisinde barındırmaktadır. . Buna örnek olarak da radyo ve televizyon dünyasının geçmişten günümüze toplumda bıraktığı izleri ve toplumda yaşatmış olduğu etkileri gösteren Mardin, sahip olduğu ideoloji anlayışında kültür ve

³⁴⁰ *age.* s. 7.

³⁴¹ *age.* s. 102–111.

³⁴² Mustafa Günerigök, “Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi”, s 181.

³⁴³ *age.* s.183.

³⁴⁴ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 102–111.

³⁴⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 53–57.

ideolojilerin iç içe geçtiğini, bütünleşme sonucunda ortaya neler çıktığına ve üretildiğine bakılması gerektiğini belirtmektedir.³⁴⁶ İdeoloji, düşünce ile toplum hareketi arasındaki ilişkidir. Bir ilişki olarak nitelendirmesi insan davranışlarının sebebi olan dürtü, haz, tutum gibi bilinç dışı, gelişen isteklerden ziyade, öğrenilmiş belirli bir kültürün sonucu olduğu düşüncesidir ve toplumsal eylem bu şekilde bir etkileşim bütünüdür.³⁴⁷ Dolayısıyla ideolojilerin toplum içerisinde sergilenen davranışların amacını ve nasıl sergileneceğini gösteren bir aracı rolü ve kültür ile yakından ilişkili olduğu sonucuna varılabilir.³⁴⁸ İdeoloji, vaziyet alış bir diğer ifadeyle bireylerin günlük yaşamlarında psikolojik olarak ortaya koydukları davranışlardan, bireylerde doğrudan gözlemlemesi zor olan duygu ve tutum gibi içsel motivasyon sağlayan davranış örüntülerinden, kişinin duygu ve tutumları sonucunda sergilediği davranışlardan³⁴⁹ hareketle bireylerin bilişsel ve duysal alanın etkisiyle toplumda nasıl davrandıkları, ne tür eylemler ortaya koyduklarının bütünüdür. Ayrıca Mardin'e göre ideoloji birey davranışlarının nihai hedefini ve bu hedeflere ne şekilde, hangi yollarla ulaşılacağını da açıklayan bir sistemdir.³⁵⁰

Din, toplumun yapılanmasında, toplumun şekillenmesinde yardımcı olan yumuşak ideoloji biçimi, toplumda var olan duyguları destekleyen, ortaya çıkmasına yardımcı eylem aracıdır. Dini ideolojik olarak belirtmenin kaynağı da buradan gelmektedir.³⁵¹ Dinin toplum davranışlarını şekillendiren etki ve rolü, ideoloji ve din arasındaki ilişkinin varlığını göstermekle birlikte, din ve ideoloji aynı rollere sahip, toplumda köprü görevi üstlenen,³⁵² nihai amaçları aynı olan iki farklı kurumdur.³⁵³

Mardin ideoloji kavramı kapsamında Shils, Lane, Marks gibi farklı düşünürlerin görüşlerine yer vermektedir. Shils'in ideolojiye yüklediği anlamlar görüş açısı, inanç sistemi, fikir hareketi ve programdır. Bunların bir araya gelmesiyle ideolojiler meydana gelmektedir. Shils, bu sınıflandırmada yer alan kavramların tek başına ideoloji olarak görülmediğini, eksik kaldığını ifade etmektedir. Örneğin 'görüş açısı' kavramı yasal

³⁴⁶ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 122.

³⁴⁷ age. s. 186.

³⁴⁸ age. s. 18.

³⁴⁹ Mustafa Günerigök, *Şerif Mardin'de Din Sosyolojisi*, s. 187.

³⁵⁰ age. s. 188.

³⁵¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 151.

³⁵² Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 89.

³⁵³ age. s. 118.

sayılabilecek otoriter bir güce bağlı olmadığından ideoloji oluşturmada tek başına yetersiz kalmıştır. Yine ‘mezhep’ kavramı da tek başına ideolojik bir anlam içermese de ortak inceleme konusu insan ve toplum olmasından dolayı farklı toplum bilimciler tarafından ideolojiyle birlikte incelenmektedir.³⁵⁴ Mardin’in din ve ideolojiye dair görüşlerini temellendirmesinde etkili bir isim olan Marx’a göre din ve ideoloji arasında bir ilişki bulunmaktadır. Her ne kadar aralarında yüksek bir ilişkiden bahsedilse de din ideolojiden farklı olarak kurtarıcı olma özelliğine sahiptir. Feurbach anlayışında somut olarak algılanabilen şeylerin varlığı ispat edilebilir görüşü hâkimdir. Dolayısıyla Tanrı’nın gözle görülemeyen bir varlık olarak ispatı mümkün değildir. Buradan hareketle “din afyondur” ifadesini kullanan Marksın da, Feuerbach’ın etkisinde kaldığı söylenebilir.³⁵⁵

Ayrıca Mardin kavrama olumlu anlamlar yükleyenler gibi olumsuz eleştiri getirenlerin varlığından da bahsetmektedir. İdeoloji hakkındaki ilk olumsuz eleştiri yapan ise Napolyon olmuştur. Napolyon da tüm herkes gibi ideolojilerin yaygınlık kazanmasına destek vermiştir, fakat gel gör ki ideologların din eğitimi veren, topluma yol gösteren din eğitim kurumlarına tekrardan özgür eğitim verme olanağı sağlamış olması Napolyon’un ideolojiler hakkında olumsuz tavır takınmasına sebebiyet vermiştir.³⁵⁶

³⁵⁴ age. *İdeoloji*, s. 14–15.

³⁵⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 40–46.

³⁵⁶ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 21–24.

SONUÇ

Bu çalışmada; Şerif Mardin'in toplum anlayışı, Türk-Osmanlı tarihinde İslam anlayışı analiz edilmiştir. Modernleşme ve sekülerleşme kavramlarını tarihsel yaklaşım tarzıyla çalışmalarına konu edinen ve sosyolojinin öncü isimleri arasında yer alan Mardin, genel olarak Osmanlı'da ve Türkiye'de toplum ilişkileri, toplum etkileşimi, İslam dininin toplumsal ve sosyal boyutu konularıyla meşgul olmuştur. Toplum çalışmalarını disiplinler arası çalışmayla gerçekleştiren Mardin, tek boyutlu bir bakış açısı sergilemekten ziyade kültürel, siyasi, tarihsel yönden toplumu ele alarak çok boyutlu bilimsel yaklaşım sergilemektedir. Türk sosyoloji literatürüne, “Merkez-Çevre”, “Sivil Toplum” kavramlarını kazandıran Şerif Mardin, Osmanlı ve Türkiye modernleşme süreci ve din kurumu üzerine analiz ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Din ve toplum, geniş bir bilgi ve çalışma alanıdır. Din veya toplumu anlamaya çalışan insanoğlu, hayatta olduğu sürece yeni düşünce ve deneyimlerle karşılaşacak ve yaşanan değişimlerle birlikte dine yeni nitelikler ve yeni boyutlar kazandıracaktır. Dolayısıyla insanların, birbirlerine karşı ilişkilerini düzenlemeye yardımcı olan dine yaklaşım tarzı da değişmiş ve modernleşmeyle birlikte, din daha bireysel bir görünüm olarak sosyal değişimlerden etkilenmiştir.

XIX ve XX yüzyılları, modern ve seküler hayatı kabul eden, merkez-çevre ilişkilerinde demokratik katılımın önemine vurgu yapan yüzyıllar olarak değerlendirilebilir. Aynı yüzyılları, özgür ve özgün düşüncenin yaşandığı dönemler olarak da nitelendirmek mümkündür. Bu yüzyıllar da toplumların sahip olduğu değer ve düşüncelerin batı zihniyetinden etkilenmesi, modern ve çağdaş zihniyete sahip yeni bir insan tipolojisinin doğmasına neden olmuştur. Fakat Türk toplumunda, toplumu ilgilendiren unsurlarda yaşanan değişimlerde aranan ölçüt, toplumun içselleştirdiği yargıları bulmaya yönelik olmalıdır. Değer, kültür, din gibi unsurları ve bu unsurlarla ilgili olaylara anlam vermek için toplumla uyumlu bir dünyanın etkisinde kalınmalıdır. Bu durum, bireylerin içerisinde bulunduğu toplumsal yapıya karşı ilgilerini arttırarak, toplumun değer ve kültür yapılarıyla bağlarını kuvvetlendirmektedir.

Mardin'in toplum hakkındaki analiz ve değerlendirmelerini dayandırdığı merkez-çevre anlayışından hareketle yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkide merkezin kararları kimsenin etkisinde kalmadan alınmakta, gerektiğinde merkez alınan kararlar üzerinde

basit şekilde değişiklikler yapılabilmekteydi. Demokrasi hareketlerinin yaygınlaşması ve Cumhuriyete geçilmesi, seçim sistemini getirerek merkeze karşı halka söz hakkı tanımıştır. Tarikat, cemaat gibi farklı düşünce ekolleri ve farklı etnik gruplar merkez-çevre arasındaki iletişimde önemli rol üstlenerek Türk-Osmanlı tarihinde Batıdan farklı bir ilişki ağının gelişim göstermesine, ilişkilerin Türk-Osmanlı tarihinde Batı Avrupa'dan farklı siyasi ve sosyal ortamda yürütülmesine neden olmuştur. Merkez-çevre arasındaki ilişkilerin modernleşmesi toplumsal bozulmalara neden olmuştur. Mardin'in Osmanlı-Türk toplum yapısı ve modernleşme hareketleri hakkında yapmış olduğu analiz ve değerlendirmelere göre, Türk toplumu geçmişten günümüze kültürel değerlerini tam anlamıyla ileriye taşıyamamış, modern bir toplum inşa etmeye çalışırken teknolojik gelişmelerin, farklı medeniyetlerin, farklı kültürlerin etkisinde kalmıştır.

Geçmişten bugüne modern faaliyetler kapsamında toplumsal değişim, toplumsal farklılaşma gibi küresel ve seküler hareketlilikler yaşansa da din alanı, toplumun sahip olduğu değer, kültürü üzerinde etkili olmuştur. Toplumda değişim ve gelişmelerin görüldüğü dönemlerde din, topluma rehberlik etmiştir. Türk toplum yapısında yapılan rejim değişikliğinden dolayı Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında duraksama yaşanmıştır. İslam'ın Cumhuriyet yıllarında yaşadığı duraksamadan sonra, toplum tarafından benimsenmiş İslam'ı anlama ve araştırma çalışmaları için 1950 yılları sonrası faaliyetlerde bulunulmuş fakat bu faaliyetler yeterli olmamıştır. Bu dönemde siyasi alanda baş gösteren çok partili sistemin hayata geçirilmesi ile birlikte İslam, tekrardan göze çarpacak şekilde ön plana çıkmayı başarmıştır.

Mardin tarafından kullanılan “Volk İslam” kavramı Türkiye’de var olan din anlayışını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Geleneksellikten modernliğe giden yolda modernleşmeyi tercih edip gelenekselliği terk etmeye çalışan seçkinler, farkında olmadan geçmişin kalıpları içerisinde kalmışlardır. Osmanlı’dan kalma ümmetçi anlayıştan kopmaya çalışan toplum için halk dini, denge görevi üstlenmiştir. Günümüz Cumhuriyetçi anlayış, toplumda var olan geleneksel İslam’a modern bir form kazandırmak istemektedir. Halkın içselleştirmiş olduğu yaşam tarzının ve inanıp kutsallık atfettikleri hurafelerin yok sayılmış olması, halkı şeyhlerin, din tüccarlarının tarafına itmiştir. Mardin, kültür çatışması yaşayan halkın yaşadığı bu çatışmanın ve kültürel boşluğun doldurulması bağlamında “Volk İslam” kavramını kullanmaktadır. Cumhuriyetten önce ve sonra olmak üzere Türk modernleşmesini iki başlık altında

toplayan Mardin, Cumhuriyetten öncesini Batılılaşma, sonrasını ise Çağdaşlaşma olarak nitelendirmektedir. Osmanlı ve günümüz Türkiye’inde modern ve çağdaş bir devlet için atılan adımlar, Batı Avrupa’dan yaşananlardan farklı olmuştur. Dolayısıyla Türk toplumunda kültürel değerlerin kuşaklar arası aktarımında farklılıklar meydana gelmiştir.

Mahalle baskısı kavramından hareketle toplum yapısını inceleyen, toplum yapısı hakkında analiz ve değerlendirmelerde bulunan Mardin, geçmişten günümüze farklı görüş ve düşünce sistemlerinin ortaya çıktığını belirtmektedir. Mahalle baskısı ile anlatılmak istenen; toplumun küçük ve büyük oluş şekline göre davranış ve düşüncelerin farklılaşması ve bu doğrultuda insanları etkisi altına almasıdır. Taşrada tarım ile geçim sağlayanların farklı kültürel unsurları kabul etmesi ve çevresinden etkilenme süreci daha kolay olacaktır. Mardin’in mahalle baskısı ile açıklamaya çalıştığı dindar olan ve olmayan bireylerin birbirlerini nasıl etkilediği, insanın sahip olduğu kültür, değer, düşünce, fikir gibi unsurların farklı topluluklara veya kendisinden sonraki nesle aktarımının nasıl gerçekleşeceği hususunda bireylerin üstlendiği roldür. Toplumlar arası kültür aktarımı yaşanırken anlam ve yorumlama farklılıklarının ortaya çıkması, aktarılan ile anlaşılan arasında karma yeni bir anlayışın ortaya çıkması mümkündür. Bu hususta Mardin, kültürel farklılıkların giderilmesi amacıyla basın ve medyanın, haberleşmenin önemine dikkat çekmektedir. Toplumun düşünce ve değer eğilimlerine yön vermede etkili olan basın ve medya kültür ve değer aktarımında bilim, sanat ve her türlü muasır medeniyet seviyesine ulaştıracak olan unsurlardan istifade etmeli ve insanları manipülasyonların etkisine açık hale getirmeden, bu unsurların yaygın olarak kullanılması için de ortak bir dil geliştirmelidir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Vefa, *Şerif Mardin Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014.
- AKPINAR, İrfan, *Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi İlişkisi*. Alınları Sosyal Bilimler Dergisi, :5, S.2, 2021, 219-232.
- AKTAŞ, Ahmet, *Tarikatların Toplumsal İşlevi (Diyarbakır Kadiri Tarikatı Örneği)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014.
- AKYÜZ, Niyazi ve ÇAPCIOĞLU, İhsan, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 5.Baskı, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2013.
- ARLI, Alim, *Şerif Mardin Bibliyografisi (1950-2007)*, *Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- ARLI, Alim, *Şerif Mardin: Eleştirel ve Anlamacı Bir Sosyal Bilim Zanaati*, <https://www.youtube.com/watch?v=jWVZKQj-K98>, (erişim tarihi 09.04.2021).
- ARMAĞAN, Emine Merve, *Max Weber'in Din Sosyolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2013.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, *Kültür ve Medeniyet Kavramları*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, C.VI, S.15, 2000, 243-255.
- AYDIN, A.Rıza, *İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri*, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C.IX, S.3, 2009, 88-99.
- ÇAKIR, Ruşen, *Bir Parti Var, Karşıtlığı İyice Tırmandırıyor*, Vatan Gazetesi, 10.06.2007, <https://www.gazetevatan.com> (09.06.2007 – 15:52)
- ÇAPCIOĞLU, İhsan, *Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2(1): 2009, s. 219–233.
- ÇAYLAK, Adem, *Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi*, *Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

- ÇETİN, Adnan, *Bir Kavramın Kısa Tarihi: Mahalle Baskısı, Mukaddime*, C.3, S.3, 2011, 81–92.
- COŞKUN, Hasan, *Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış*, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 14/1, 2019, 111–126.
- COŞKUN, Hasan, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, Ed. Emine Öztürk, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020.
- DOĞAN, Necmettin, *Şerif Mardin Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori, Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- DURKHEİM, Emile, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Cenk Saraçoğlu (çev.), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- EFE, Adem, *Dini Gruplar Sosyolojisi (Isparta Örneği)*, Dönem Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2013.
- ERDOĞAN, Mustafa, *Cemaat, Cemiyet ve Ulus-Devlet*, Demokrasi Platformu, C.6, S.23, 2010.
- GENÇOĞLU, O. Funda, *Şerif Mardin ve İdris Küçükömer’de Sivil Toplum Kavramı, Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- GÜLENER, Serdar, *Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi.*, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, S.1, 2007, 36–67.
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, 10. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÜNERİGÖK, Mustafa, *Şerif Mardin’de Din Sosyolojisi, Şerif Mardin Okumaları*, Ed. Taşkın Takış, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013.
- GÜNERİGÖK, Mustafa, *Türkiye’de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği*, Yüzüncü yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007
- KAHRAMAN, Abdullah, *Yunus Emre Divan’ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)*, Kocaeli İlahiyat Dergisi, C.1, S.1, 2017, 1–18.
- KAHRAMANOĞLU, Kemal, *XIII. Yüzyıl Anadolu Sahasında Tasavvufî Hareketler ve Daemonik Düşünce*, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S.5, 2020, 128–135.

- KEHRER, Günter, *Din ve Sosyal Tabakalaşma, Din Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- KESKİN, Y. Mustafa, *Toplumsal Tabakalaşma ve Din, Din Sosyolojisi El Kita*
- KILIÇ, A.Faruk, *Said Nursi ve Dindarlaştırılmada Pozitif Bilimlerin Rolü*, S.572013, b1, Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu (Ed.), Grafiker yayınları, Ankara,2012.
- Kuran, Tevbe, 9/52, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1277/42-57-ayet-tefsiri>
- MARDİN, Şerif, *Mahalle Baskısı, Ne demek İstedim?*, Görüşmecî: Ruşen Çakır, <https://www.youtube.com/watch?v=E3yU3TVjMHM>, (erişim tarihi, 7 Eylül 2017).
- MARDİN, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- MARDİN, Şerif, *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, 5.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- MARDİN, Şerif, *İdeoloji*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 5.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 20. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- MUTLU, Şehide, Erol Güngör’de Modernleşme ve Sekülerleşme İlişkisi, Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Burdur, 2019, 221–238.
- OKUMUŞ, Ejder, *Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, C.VIII, S.2, 2018, 145–174.

- ONAT, Hasan, *İnsanlığın Geleceği Açısından Sekülerleşme ve Din*, Dinler Tarihi Araştırmaları VI, Türkiye Dinler Tarihi Derneği, Ankara, 2008, 268–277.
- ORÇAN, Mustafa, *Cemaatten Cemiyete Türkiye'nin Modernleşme Pratiği*, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, C.1, S.2, 2004, 79–94.
- ÖZKAN, Feyza Nur Alparslan, *Sekülerleşmede Yeni Boyutlar: Dindarların Sekülerleşmesi Süreci*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019.
- POLAT, Nilüfer, *Mahalle Baskısı Bağlamında Alevi ve Sünni İlişkilerinin Değerlendirilmesi Malatya Örneği*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2018.
- SARIKAYA, Mehmet Saffet, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dini Tarikat ve Cemaatlerin Toplumdaki Yeri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S.3, 1998, 93–102.
- SUBAŞI, Necdet, *İslami İnançların Haşk Katındaki Gelişme Şekli (Volk İslam)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Semineri, Konya, 1992.
- ŞAHİN, Mehmet Murat, *Max Weber'de Modernlik, Karizma ve Gündelik Hayat*, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, C.22, S.2, 2020, 278–303.
- TAKIŞ, Taşkın (Ed.), *“Türkiye’de Şerif Mardin Olayı”, Şerif Mardin Okumaları içinde*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- TAKIŞ, Taşkın (Ed.), *Sosyal Bilimlerin Öteki Kutbu: Şerif Mardin ve Entelektüel Bir Harita, Şerif Mardin Okumaları içinde*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- TEKİN, Üzeyir, *Dünden Bugüne Sosyolojik Açidan Cemaat ve Cemiyet Kavramları*, Muhafazakâr Düşünce, C.1, S.2, 2004, 107–120.
- TOKER, İhsan, *Şerif Mardin’de Sosyal Değişme, Modernleşme ve Din*, İslami Araştırmalar Dergisi, C.20, S.1, 2007, 72–84.
- YAZICI, Mehmet, *Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, 2014, 209–223.
- YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8.Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011.

YILDIRIM, Sefer, *Şerif Mardin’de Din ve Modernizm*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

YILMAZ, Seydi, *Şerif Mardin’e Göre Din ve İdeoloji*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

YÜKSELBABA, Ülker, *Èmile Durkheim’a Göre Toplum, Düzen ve Hukuk: Hukukun ve Cezanın Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. LXXV, S. 1, s. 2017, s. 191–226.

ÖZGEÇMİŞ

